

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

Бакалаврська робота

на тему: **Антиколоніальна боротьба народів Російської
імперії в XVIII ст.**

Виконала:
студентка групи ІА(З)-41
спеціальності 032 “Історія та археологія”
освітній рівень: бакалавр
Невенченко Вікторія-Анна Андріївна
Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент Дебенко В.З.

Івано-Франківськ - 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. Складові імперської політики Російської держави щодо підкорених народів у XVIII столітті

РОЗДІЛ 2. Національно-визвольні рухи та форми антиколоніальної боротьби народів Російської імперії

РОЗДІЛ 3. Найвизначніші антиколоніальні повстання XVIII століття

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність теми. Антиколоніальна боротьба народів Російської імперії в XVIII столітті є важливою складовою історичного процесу, що відображає прагнення підкорених народів до свободи та збереження власної культурної ідентичності. Умови політичного, економічного та культурного гноблення, що супроводжували колоніальну політику Російської імперії, викликали численні повстання та форми опору серед різних етнічних груп.

Дослідження цієї теми дозволяє глибше зрозуміти природу колоніальних відносин у межах імперії, а також методи й засоби, що застосовувалися для збереження незалежності України, Кримського ханства, Кавказу, Східної частини Польщі (Білорусь, частина Литви), Польщі, Північної Молдови (частково Бессарабія), Грузія (Картлі-Кахетія), Південний Кавказ (Азейбарджан, Вірменія).

Такий підхід дозволяє розкрити механізми імперського тиску, зокрема через військове придушення, адміністративну інтеграцію та культурну асиміляцію.

Водночас дослідження форм спротиву — від повстань до збереження елементів автономії — дає змогу глибше осмислити прагнення поневолених народів до збереження власної ідентичності, прав і традицій. Особлива увага до XVIII століття як етапу активного розширення Російської імперії допомагає виокремити не лише її колоніальну політику, а й силу опору, яку чинили різні етнічні та соціальні групи у відповідь на неї.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є антиколоніальна боротьба народів, що перебували під владою Російської імперії в XVIII столітті.

Предметом дослідження є форми, методи та особливості опору колоніальній політиці Російської імперії в XVIII столітті.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи - є аналіз основних проявів антиколоніальної боротьби народів Російської імперії в XVIII столітті та розуміння їх значення для подальшого розвитку національно-визвольних рухів.

Завдання дослідження - визначення особливості колоніальної політики Російської імперії щодо підкорених народів, аналіз соціально-економічного становища народів, які опинилися під владою імперії, характеристика основних форм і методів антиколоніальної боротьби, дослідження конкретних прикладів повстань та виступів народів проти колоніальної влади і визначення впливу антиколоніальної боротьби на подальший розвиток національно-визвольних рухів.

Стан наукової розробки теми. Проблематика антиколоніальної боротьби народів Російської імперії в XVIII столітті висвітлювалася в працях як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Значний внесок у вивчення цієї теми зробили такі дослідники, як Мирослав Шкандрія у своїй праці “В обіймах імперії. Література й імперський дискурс від наполеонівської до постколоніальної доби”, він зазначає, як імперський дискурс впливав на формування культурних наративів, нав’язуючи колонізованим народам образи слабкості та відсталості, а також як ці народи реагували на такі впливи. В роботі також зазначено, що:

“Тісніші контакти між Росією та Україною після 1654 р. підкреслили великі відмінності між цими країнами. Навіть на початку XIX ст. і Лівобережна, і Правобережна Україна в очах росіян і далі були вочевидь іноземними територіями, а більша частина історії та географії обох цих теренів і надалі залишалась для інтеграційних наративів непіддатливим матеріалом” [52, с. 26].

Побічну проблематику нашого дослідження торкалась Олена Бачинська. В своїй науковій розвідці “Політика Російської імперії щодо задунайського козацтва: стратегія, тактика, заходи”, вона звернула увагу:

“Зруйнування Запорозької Січі на початку червня 1775 р., як відомо, призвело до виходу частини запорожців у межі Османської імперії, у межиріччя Південного Бугу, Дністра й Дунаю (Очаківська округа та Буджак). Вже 18 червня 1775 р. Г. О. Потьомкін повідомляв генерал-поручикові П. Текелію, що “запорожці почали селитися на землі, які належали за трактатом татарам” [3, с. 320].

Важливі аспекти нашого дослідження ми знаходимо в праці Андрія Бовгирі. В своїй монографії “Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.”, він зазначав, списки та редакції козацьких літописів, зокрема літописи Граб’янки, Самовидця та “Короткий опис Малоросії”. А. Бовгиря вважає, що ці рукописні тексти відігравали важливу роль у

формуванні історичної пам'яті та ідентичності української еліти того часу [7].

Відомий історик Роман Шпорлюк, який досліджує питання імперій та націй, зокрема в контексті України, Росії, Польщі та Білорусі, написав працю “Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі”, де він проаналізував взаємодію імперських та національних ідентичностей у Східній Європі. Р. Шпорлюк підкреслює, що формування національних рухів у цьому регіоні було тісно пов'язане з політикою імперських центрів та їхнім ставленням до національних меншин [53].

Цінні висновки для нашого дослідження містяться в праці Еви Томпсон. У своїй монографії “Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм” вона аналізує, як російська література сприяла легітимації імперських амбіцій Росії та виправдовувала її колоніальну політику. Дослідниця зазначає:

“Колоніальна природа імперії маскується в такий спосіб лінгвістичною маніпуляцією” [46].

Ева Томпсон підкреслює, що через використання термінів “российский” та “русский” створювалася плутанина, яка дозволяла імперії приховувати свою колоніальну сутність та асимілювати підкорені народи.

Таким чином, зазначені історики аналізували політичні та соціальні аспекти колоніальної політики імперії. Проте багато аспектів цієї проблематики залишаються дискусійними, зокрема питання щодо ефективності різних форм опору та їх впливу на імперську політику. У даній роботі акцент зроблено на комплексному аналізі різних форм антиколоніальної боротьби з урахуванням сучасних підходів до дослідження колоніальних відносин.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс історичних методів, зокрема: порівняльно-історичний метод для аналізу різних форм антиколоніальної боротьби серед різних народів імперії, хронологічний метод для визначення послідовності подій та їх взаємозв'язку та метод аналізу джерел для дослідження архівних матеріалів, документів і наукових праць.

Хронологічні рамки та географічні межі дослідження. Хронологічні рамки дослідження охоплюють початок XVIII ст., а саме від 1709 року, коли Петро I підкорив Гетьманщину, після поразки Івана Мазепи в Полтавській битві і до 1795 р. - третього поділу Речі Посполитої

та остаточної централізації влади з експансією територій, що загарбала Російська імперія.

Географічні межі охоплюють території, що входили до складу імперії в цей період, зокрема землі народів Поволжя, Кавказу, Сибіру, Польщі та України.

Практичне значення одержаних результатів. Результат проведеного дослідження, полягає в тому, що зібраний матеріал сприяє глибшому розумінню специфіки колоніальної політики Російської імперії у XVIII столітті та форм спротиву народів, які перебували під її владою. Це дозволяє проаналізувати вплив імперського управління на соціально-економічний розвиток регіонів, зокрема України, Кавказу й Башкортостану, і може стати основою для нових наукових праць у галузях історії, політології та культурології. Результати роботи корисні для порівняльних досліджень національно-визвольних рухів у світовому контексті, допомагаючи виявити спільні риси боротьби з імперським гнітом у різних колоніальних системах.

Отримані висновки можуть бути використані в освітньому процесі — під час викладання історії України, народів Російської імперії, колоніальних студій, а також у створенні лекцій, навчальних посібників та семінарів. Дослідження сприяє формуванню критичного мислення, розвитку історичної пам'яті та національної свідомості та може слугувати підґрунтям для культурно-освітніх проєктів — музейних експозицій, фільмів чи реконструкцій, популяризуючи знання про антиколоніальну боротьбу серед широкої аудиторії.

Наукова новизна дослідження. Новизна теми антиколоніальної боротьби народів Російської імперії в XVIII столітті полягає в комплексному підході до аналізу колоніальної політики Росії та різноманітних форм спротиву, що охоплюють як збройні повстання, так і пасивний опір, культурну та релігійну боротьбу.

Наукову новизну дослідження конкретизує:

1. Вперше здійснено комплексний аналіз антиколоніальної боротьби народів Російської імперії XVIII століття (українців, башкирів, народів Кавказу) у єдиному історичному контексті;
2. Окреслено типологію форм спротиву — від збройних повстань до культурного опору, на основі порівняльного аналізу регіонів;
3. Виявлено вплив колоніальної політики на соціальні структури підкорених народів та їхнє прагнення зберегти автономію й ідентичність;

4. Запропоновано новий погляд на колоніальну політику Російської імперії як системну, а не лише адміністративну чи військову практику.

Зокрема, робота розкриває механізми денаціоналізації, русифікації, закріпачення та примусової християнізації, які використовувалися для підкорення народів. Особливу увагу приділено аналізу впливу цих процесів на соціальну, економічну та культурну структуру загарбаних регіонів, що дозволяє краще зрозуміти глибину та масштаби імперського гноблення.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел (73), 11 додатків, 2 карти.

Розділ 1. Імперська політика Російської імперії щодо підкорених народів у XVIII столітті

У XVIII столітті Російська імперія значно розширила свої територіальні межі, перетворившись на одну з найбільших держав світу. Це розширення супроводжувалося формуванням і реалізацією цілісної колоніальної політики, спрямованої на підкорення нових земель і народів. Імперський контроль не обмежувався лише військовими кампаніями чи адміністративними реформами — він охоплював усі ключові сфери життя підпорядкованих спільнот: економіку, соціальну структуру, культуру та релігію. Головною метою імперської політики було не просто розширити кордони, а інтегрувати підвладні території у російський політичний та культурний простір. Така інтеграція передбачала знищення локальних ідентичностей, експлуатацію природних і людських ресурсів, нав'язування російської мови, культурних кодів і православ'я як єдино-легітимної релігії. (див. додаток А)

Цей процес колонізації викликав серйозний опір серед поневолених народів, які прагнули зберегти власну автономію, традиції та віру. У різних регіонах імперії спалахували повстання, спрямовані проти централізованої влади, зокрема на територіях України, Кавказу, Поволжя та Сибіру. Ці виступи, попри свою різноманітність, мали спільну рису — протест проти насильницької асиміляції та економічного гноблення. Відповіддю імперської влади на такі спротиви були жорсткі репресії, депортації, знищення місцевих еліт і подальша мілітаризація регіонів. Таким чином, XVIII століття стало періодом не лише територіального зростання Російської імперії, а й загострення конфлікту між колонізаторами та підкореними народами.

Серед основних інструментів колоніального впливу у XVIII столітті варто виділити денаціоналізацію, кріпосне підпорядкування, русифікацію, а також примусові процеси християнізації. Усі ці заходи були спрямовані на досягнення стратегічної мети — створення уніфікованої імперської нації, цілковито підконтрольної російському монарху [39].

Політика Російської імперії включала в себе денаціоналізацію підкорених народів. Варто зазначити, що денаціоналізація це навмисний і послідовний процес позбавлення народів їхньої національної самобутності та культурної відмінності. У межах Російської імперії така політика була не лише інструментом управління, а й способом побудови єдиної

культурної системи, в якій провідне місце належало російській мові, звичаям та світогляду. Здійснюючи денаціоналізацію, влада обмежувала вживання рідної мови, знищувала або перетворювала на підконтрольні культурні установи, переписувала історію відповідно до імперських інтересів і замінювала місцеві еліти вірнопідданими чиновниками. Усе це мало на меті зруйнувати національну ідентичність підкорених народів і повністю підпорядкувати їх імперському центру.

Зазначивши тему денаціоналізації, варто звернути увагу і на тему кріпосного права в Російській імперії. Розпочнемо з впровадження кріпосного права на території тодішніх земель України. У XVIII столітті Російська імперія поступово впроваджувала кріпосне право на території України, використовуючи комплекс заходів, спрямованих на інтеграцію цих регіонів у свою соціально-економічну систему.

На Лівобережній та Слобідській Україні, після ліквідації Гетьманщини у 1764 році та скасування полкового устрою, російський уряд розпочав процес уніфікації правових норм. Указом імператриці Катерини II від 3 травня 1783 року на Лівобережжі та Слобожанщині було офіційно запроваджено кріпосне право, прирівнявши статус місцевих селян до російських кріпаків. Це означало, що селяни втратили право вільного переходу від одного поміщика до іншого та стали прикріпленими до землі, зобов'язаними виконувати панщину та інші повинності.

Правобережна Україна, після другого поділу Речі Посполитої в 1793 році, теж увійшла до складу Російської імперії і на цих територіях вже існувало кріпосне право, встановлене польською шляхтою. Російська адміністрація підтвердила права місцевих поміщиків на володіння селянами, що сприяло збереженню та посиленню кріпосницьких відносин. Водночас, російський уряд прагнув інтегрувати місцеву еліту, надаючи їй права та привілеї, аналогічні російському дворянству [9, с. 24].

Кріпацтво розповсюджувалось також і на Поволжя, Башкортостан та інші регіони, населених не російськими народами, маючи свої певні особливості. На відміну від кріпацтва центральних регіонів Росії, урядом використовувалась примусова асиміляції та примусова економічна експлуатація народів. Башкири, татари, чуваші та марійці традиційно займалися скотарством і землеробством, однак після приєднання до Російської імперії їхні землі часто конфісковувалися на користь російських переселенців та військових гарнізонів. Це призводило до зубожіння місцевого населення та змушувало їх до примусової праці [5].

Таким чином, запровадження кріпацтва на українських землях призвело до значного погіршення становища селянства, що були обмежені в правах, зобов'язані відпрацьовувати панщину, сплачувати податки та виконувати інші повинності на користь поміщиків. Це спричинило зростання соціальної напруги, що виявлялося в численних протестах і повстаннях. Так, у XVIII столітті Російська імперія, використовуючи адміністративні реформи та законодавчі акти, поступово впровадила кріпосне право на території України та приєднаних землях Речі Посполитої, що мало тривалі катастрофічні наслідки для соціально-економічного розвитку регіону.

Що варто зазначити:

- економічний занепад, масове зубожіння селян, падіння продуктивності праці, відсутність економічної мобільності;
- соціальна нестабільність: численні селянські повстання та заворушення;
- демографічні зміни: міграція населення, зокрема селян, до малозаселених територій або за межі імперії;
- посилення імперської експлуатації, розширення контролю над підкореними народами шляхом економічного гніту.

Лише у XIX столітті, під впливом соціальних потрясінь, кріпацтво почало поступово відходити. Однак його скасування (1861 рік на Росії) не вирішило проблеми експлуатації, оскільки більшість селян продовжували залишатися економічно залежними. Закріпачення народів Російської імперії стало важливим етапом у формуванні жорсткої соціально-економічної структури держави. Українці, башкири, татари, кавказькі народи та інші етнічні групи зазнали сильного гноблення, що призводило до масових протестів і повстань [24].

Окрім кріпосного права, варто також зачепити тему жорстокої русифікації в ті часи. Русифікація була логічним продовженням процесів денаціоналізації та закріпачення. Вона включала систематичне впровадження російської мови, культури та адміністративних стандартів у всі сфери життя підкорених народів. Русифікація мала на меті створення єдиного імперського простору, в якому домінувала б російська культура, а всі інші культури ідентифікувалися б як другорядні або регіональні. Мабуть, саме тому русифікація торкнулася насамперед освітньої сфери. Києво-Могилянська академія, яка тривалий час була центром української освіти і науки, поступово втратила свою автономію. Викладання українською мовою було обмежене, а згодом повністю заборонене.

Російська мова стала основною мовою викладання, а українська історія переписувалася відповідно до імперських стандартів. Українська література піддавалася цензурі, а будь-які спроби зберегти українську культурну ідентичність суворо каралися урядом.

Варто також зазначити, що у XVIII столітті економічна русифікація була спрямована на те, щоб підтримати великоросійських виробників і торгівців, через що структура українського ринку почала змінюватися. Українських купців усе більше витісняли з міжнародної торгівлі, обмежуючи їх до невеликої гуртової торгівлі всередині країни. Уже з 1714 року уряд у Петербурзі визначив перелік важливих товарів (наприклад, поташ, льон, лій, деревина для кораблів), які мали стратегічне значення для армії, і заборонив їх вивіз за кордон. Також була введена заборона на вивезення золота й срібла та імпорту іноземних мануфактурних товарів, щоби змусити населення купувати російську продукцію [15].

Українським купцям наказали відмовитися від усталених торговельних шляхів до польських міст, таких як Краків чи Гданськ, і вести торгівлю через північні порти Риги та Архангельська. Ці маршрути були значно складніші — з численними митницями, перевірками та паперовою тяганиною, що гальмувало торгівлю. Уряд при цьому надавав перевагу організованим торговим групам — так званим кумпанствам, які найчастіше складалися з російських купців, наближених до царської влади. Це зменшувало шанси українських торговців конкурувати на рівних. Крім того, влада щедро роздавала вигідні господарські привілеї наближеним до двору особам, таким як Меншиков, Рагузинський, Мініх та інші, що фактично усувало вільну конкуренцію в сільському господарстві, промисловості й виробництві. Все більше представників російської знаті отримували землі в Україні й переселяли туди своїх людей — слуг, селян і підлеглих. Це сприяло впровадженню російських господарських порядків, поширенню їхніх форм життя й побуту, а також зростанню російського населення, особливо в східних регіонах України.

У результаті процесів соціальної русифікації українська політична верхівка поступово влилася в імперське середовище, що спричинило зміну традиційної української політичної культури. Зокрема, в ній почали домінувати нові риси, які раніше були чужими: встановлювалися залежні стосунки між українськими та російськими чиновниками, з'явилася орієнтація на служіння царю, зросла повага до чинів, посилювалася роль бюрократії. Уже в 1715 році, було видано царський указ, який вводив нову

систему зміни посад у полковій та сотенній адміністрації — на зразок тієї, що діяла в російському війську. Через російський вплив у побуті, армії, праві та управлінні все активніше засвоювалися західноєвропейські зразки. Усе це відображалось й у мові — в українську адміністративну термінологію входили слова й поняття з російської, зокрема назви установ, способи оформлення документів і типові формуляри [15].

Особливої уваги також заслуговує примусова християнізація та релігійний тиск - це були ще одні потужні інструменти колоніальної політики Російської імперії. Православ'я використовувалося як засіб інтеграції підкорених народів у склад імперії, а інші релігії розглядалися як загроза для єдності держави. Християнізація супроводжувалася не лише пропагандою православної віри, але й репресіями проти представників інших конфесій. У XVIII столітті релігійна та культурна політика Російської імперії відігравала одну з ключових ролей у процесі колонізації та інтеграції підкорених народів. Імперія використовувала ці інструменти не лише для підтримки політичного контролю, але й для створення єдиного імперського культурного простору, у якому національні особливості підкорених народів були або знищені, або підпорядковані ідеї російської державності. Основними напрямками цієї політики стали активна роль православної церкви у легітимації імперської влади та асиміляції народів, а також систематичне знищення місцевих культурних традицій і мов через впровадження політики русифікації.

Православна церква була одним із найпотужніших інструментів імперської політики Російської імперії. У XVIII столітті вона не лише виконувала духовні функції, але й активно брала участь у політичному житті, сприяючи консолідації влади російського монарха та інтеграції підкорених народів у склад імперії. Після реформ Петра I церква фактично стала підконтрольною державі, а Святійший синод, створений замість патріархату, виконував роль державної установи, що регулювала релігійне життя в імперії. Православ'я використовувалося як засіб легітимації влади російського царя, який проголошував себе «Божим помазаником» і захисником віри. Цей титул надавав імператору не лише політичний, а й духовний авторитет, що дозволяло використовувати релігію для зміцнення своєї влади. Підкорені народи, які сповідували інші релігії або належали до інших християнських конфесій, розглядалися як потенційна загроза для єдності імперії, тому політика була спрямована на їхню християнізацію або перехід до православ'я [40].

В Україні, після приєднання до Російської імперії активізувалася боротьба проти уніатської церкви (греко-католицизму). Уніатська церква визнавала верховенство Папи Римського, що викликало підозру з боку російської влади, тому було проведено кілька хвиль примусових переходів уніатів до православ'я, які супроводжувалися репресіями проти священників і вірян, що відмовлялися приймати нову віру. Уніатські церкви передавалися православної церкві, а священників, що зберігали вірність Риму, арештовували або висилали.

Варто зазначити, що в Білорусі та Литві ситуація була подібною. Після першого поділу Речі Посполитої у 1772 році і приєднання білоруських земель до Російської імперії, імперська влада почала активну політику русифікації та православізації місцевого населення. Уніатська церква на цих територіях зазнала тих самих репресій, що й в Україні. Особливо активною ця політика стала за Катерини II, яка розглядала православ'я як головний інструмент інтеграції західних земель у склад імперії [48, с. 405-410].

Щодо Кавказу, православна церква виконувала подвійну роль: з одного боку, вона сприяла інтеграції християнських народів, таких як грузини, вірмени і осетини, у склад імперії, а з іншого – була інструментом тиску на мусульманські народи, такі як чеченці, дагестанці та інгуші. Російська імперія намагалася зміцнити свої позиції в регіоні, використовуючи православ'я як інструмент асиміляції. Для християнських народів Кавказу було створено сприятливі умови: їхня релігія отримувала державну підтримку, а представники духовенства часто отримували важливі адміністративні посади. Водночас мусульманське населення зазнавало примусової християнізації, яка супроводжувалася репресіями проти релігійних лідерів і обмеженнями на будівництво мечетей та проведення релігійних обрядів. У Поволжі та на території сучасного Башкортостану місцеве мусульманське населення піддавалося постійному релігійному тиску. Було проведено кілька хвиль примусової християнізації, під час яких мусульман змушували переходити до православ'я. Відмова від хрещення часто каралася депортацією або конфіскацією майна [71, с. 135].

Таким чином, колоніальна політика Російської імперії у XVIII столітті була комплексною і системною. Вона включала денационалізацію, закріпачення, русифікацію та примусову християнізацію підкорених народів. Ці процеси мали на меті не лише інтеграцію нових територій у

склад імперії, але й знищення національної ідентичності підкорених народів. Імперська політика призводила до економічного гноблення, соціальної нерівності, культурної асиміляції та релігійного тиску. У результаті цього підкорені народи втрачали свої традиційні форми самоврядування, мову, культуру і релігію. Проте, незважаючи на жорстокість і масштабність цих процесів, народи Російської імперії не припиняли боротися за свою свободу і незалежність, що стало основою для численних повстань і національно-визвольних рухів у наступних століттях.

Соціальні трансформації, що супроводжували економічну експлуатацію, мали далекосяжні наслідки для підкорених народів. Традиційні форми соціальної організації були зруйновані, а на їхньому місці встановлювалися нові ієрархії, що відповідали інтересам імперської адміністрації. Після приєднання українських земель до Російської імперії, місцеве населення опинилося в зовсім іншій політичній реальності. Якщо раніше на цих територіях існували традиції виборності, колективного ухвалення рішень чи самоврядування (як у Гетьманщині, на Правобережжі, у Запорозькій Січі чи Кримському ханстві), то тепер вони підпали під владу самодержця — російського імператора, що мав необмежену владу. На відміну від європейських країн, де абсолютна монархія виникла як результат домовленості між різними верствами населення, в Росії влада будувалася без участі міщан і підприємців. Це дало державі майже повний контроль над суспільством. Привілеї вона надавала лише тим, хто був їй вигідний, а в разі непокори — швидко їх забирала. Так, після повстань, держава конфіскувала землі в правобережної шляхти. Російська влада створила велику бюрократичну систему, запозичену частково зі Швеції, але реалізувала її по-своєму — із надмірною кількістю наказів, контролю й плутанини. Кріпосне право пронизувало все життя, а держава не гарантувала приватну власність. Усе це робило імперську модель влади ближчою до східного деспотизму, ніж до європейської традиції: тут усе вирішував правитель, часто спираючись не на закони, а на примус і силу [52].

Щодо Польщі, варто зазначити, що після поділів Речі Посполитої, наприкінці XVIII століття, значна частина земель також опинилася під владою Російської імперії. Це призвело до докорінних змін у соціальній структурі польського суспільства. Шляхта, яка до того мала значні політичні та правові привілеї в рамках шляхетської демократії, втратила

свою автономію та була змушена підкорятися російській адміністрації. Частина представників знаті, погодилася на співпрацю з імперською владою й інтегрувалася в управлінський апарат, однак значна кількість шляхтичів опинилася в опозиції до самодержавства. Тому, у відповідь на участь у визвольних повстаннях (1794 р., 1830 р.) російська влада застосовувала жорсткі репресії, включаючи конфіскацію маєтків. Селянство польських земель, що опинилися під контролем Росії, зазнало ще більшого соціального тиску. Російська адміністрація підтримувала збереження феодальних порядків і кріпацтва, що призводило до посилення економічної експлуатації селян. Замість поступової модернізації або пом'якшення становища, як це відбувалося в деяких регіонах Європи, польське селянство було фактично закріпачене, що поглиблювало соціальну нерівність і напруження між різними верствами населення. Усе це формувало підґрунтя для активізації національного руху та прагнення до відновлення державності [73].

Окрім Польщі та України, впродовж XVIII століття, Російська імперія також поступово підкорювала народи Поволжя, Уралу та Кавказу на частину своєї колоніальної системи. Одним із ключових інструментів було систематичне вилучення земель у місцевого населення, передусім у башкирів, із наступною передачею цих територій представникам військової адміністрації, дворянам і переселенцям. У такий спосіб порушувалися традиційні форми землеволодіння, що викликало хвилю спротиву. Башкири втрачали право на вільне господарювання на власній землі, опинялися у становищі державних селян або службовців із обмеженим правовим статусом.

Ці процеси супроводжувалися активним витісненням башкирів з їхніх історичних земель та введенням нових форм економічного контролю. Російська влада посилила податковий тиск, розміщувала військові гарнізони на підкорених територіях, а місцеве населення змушували брати участь у військових кампаніях імперії. Особливо гострою формою протесту стало велике повстання башкирів 1735–1740 років, спричинене не лише економічним гнітом, а й примусовими мобілізаціями, зловживаннями з боку імперських чиновників і зневагою до місцевих норм управління [6, с. 113-114].

На Кавказі російська імперія впроваджувала аналогічні методи, зосереджуючи увагу на підкоренні гірських народів через військову силу та адміністративну уніфікацію. Замість традиційного самоврядування,

насаджувалися імперські структури, які були незрозумілими для місцевого населення. Запровадження нових податків, вимога участі у воєнних походах, а також політика асиміляції призвели до посилення соціального напруження. Російська влада ігнорувала культурні особливості народів, що додатково ускладнювало адаптацію населення до нових порядків. Крім прямого тиску, імперія здійснювала контроль і через економічні важелі: порушувалися локальні торговельні зв'язки, господарство переорієнтовувалося на потреби військових структур, а ресурси вивозилися до центральних регіонів Росії. Це вело до занепаду місцевих економік та зниження рівня життя. Для зміцнення свого контролю, імперія також вдавалася до демографічної політики — переселення лояльного населення, зокрема росіян, у стратегічно важливі райони Кавказу, що мало на меті змінити етнічну карту регіону й послабити опір місцевих спільнот [6, с. 115–116].

Окрім теми загарбання і насаджування своїх принципів імперією, варто також зазначити, що у XVIII столітті Російська імперія цілеспрямовано знищувала історичну пам'ять народів, а особливо українців, щоб стерти їх окрему ідентичність та зробити їх своїми так званими “молодшими братами”. Після ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі імперська влада почала масово знищувати архіви, літописи й козацькі хроніки, які зберігали пам'ять про боротьбу за свободу. Натомість формувалася вигідна для Петербурга версія історії, у якій українців зображували як «малоросів» — без самостійної минувшини та державницької традиції. Повстання та фігури, що символізували незалежність, такі як Іван Мазепа чи Семен Палій, або замовчувалися, або демонізувалися в офіційних текстах. Русифікація охоплювала не лише адміністративну й мовну сфери, а й історичну науку. Зміст підручників, літописів і навіть академічних публікацій переписувався відповідно до імперських настанов. Історики, пов'язані з українською традицією, як-от випускники Києво-Могилянської академії, були змушені пристосовуватись до нової політики. У результаті багато ключових джерел не публікувались, а ті, що все ж виходили друком, часто змінювались — з них вилучали згадки про визвольну боротьбу чи применшували роль українців у подіях минулого [13, с. 3-15].

Після повстання Коліївщини (1768) імперська влада ще більше посилила контроль над сферою освіти й духовним життям, які залишалися носіями історичної пам'яті. Навчальні програми формувалися за суворими

інструкціями, які забороняли позитивне висвітлення українських визвольних рухів. Такі постаті, як Іван Виговський або Петро Дорошенко, або взагалі не згадувалися, або зображувалися як вороги державного порядку. Таким чином, Російська імперія прагнула викоринити у молодого покоління будь-яке розуміння окремої української історії [13, с. 44-47].

Загалом, усі ці заходи були спрямовані на одне — викреслити з пам'яті народу уявлення про його окремість і право на свободу. Історичну правду підмінювали вигідними для імперії міфами, а народ позбавляли доступу до власного минулого. У цьому контексті політика Російської імперії не лише переписувала історію, а й формувала нову — колоніальну — свідомість, у якій українці мали сприймати себе як складову «єдиного народу» без власної історичної волі [13, с. 49].

Окрім перепису історії, у XVIII столітті, Російська імперія, прагнучи інтегрувати українські землі в єдиний імперський простір, проводила також послідовну політику культурної асиміляції, яка впливала і на народні свята. Одним із важливих кроків стало введення Петром I у 1700 році нового календаря, що переносив початок року з 1 вересня на 1 січня. Цим фактично було зруйновано багатовікову традицію українського обрядового циклу, пов'язаного з новорічними святами, які раніше мали глибоке язичницьке та християнське коріння.

У рамках загального русифікаційного курсу імперська влада поступово витісняла з публічного простору народні форми святкувань — щедрівки, колядки, обжинки, веснянки. У містах і згодом у селах ці обряди вважались «відсталими» або «несерйозними» й часто замінювались на загальноімперські або церковні форми. Особливо помітним цей процес був на сході України, де, за свідченнями етнографів, традиційні пісні та святкові практики зазнавали змін або зовсім зникали під тиском нових культурних стандартів, які нав'язувалися через освіту, церкву та адміністрацію. Хоча імперська влада рідко видавала прямі заборони, ефективним засобом знищення традицій стала система опосередкованого культурного контролю та знецінення народної спадщини [33].

Окрім українських традицій, Російська імперія прагнула знищити також культурне та релігійне життя й інших підвладних народів. У Поволжі, Башкортостані та на Північному Кавказі це супроводжувалося обмеженням традиційних свят і звичаїв, особливо серед мусульманських громад. У Башкортостані після кількох повстань місцевого населення, російська адміністрація посилила контроль над культурним життям,

зокрема обмежуючи практику святкувань, які могли стати осередком національного спротиву. Схожа ситуація спостерігалась і серед татар Поволжя, де обмежували діяльність мечетей і релігійних лідерів, а проведення мусульманських свят часто ставало предметом підозри з боку влади. Хоча в 1773 році Катерина II офіційно визнала іслам «терпимою релігією», проте на практиці контроль і обмеження продовжувалися.

На Північному Кавказі, зокрема в черкеських землях, імперська політика мала репресивний характер. У контексті Кавказької війни (1817–1864) російська армія вдавалася до примусових виселень та знищення громад, що супроводжувалося придушенням традиційної культури — включно з публічними святами, обрядами, фольклором. Місцеві звичаї трактувалися як небезпечні для імперського порядку, тому святкування часто обмежувалися або витіснялися, особливо в регіонах, що активно чинили спротив. Таким чином, замість офіційних заборон діяла система тиску — адміністративного, військового та культурного, — яка поступово руйнувала традиційне святкове життя цих народів.

Також, варто зазначити, в темі політики Російської імперії щодо підкорених народів це військово-адміністративний контроль, який поширювала імперія, яка вже не раз зачіплялась в минулих темах. Оскільки більшість підкорених народів мали власні політичні та соціальні традиції, які не відповідали централізованій імперській системі управління, російська влада розглядала нові території як потенційно небезпечні осередки нестабільності та національного сепаратизму, тому одним із головних механізмів контролю стала система військово-адміністративного управління, що супроводжувалася каральними методами та репресіями проти місцевого населення. Політика Російської імперії щодо підкорених народів будувалася на принципі силового контролю, роззброєння, поступової інтеграції та придушення будь-яких проявів спротиву. Відтак, після анексії певних територій їхні мешканці нерідко ставали жертвами жорстоких каральних операцій, примусової мобілізації, депортацій і фізичного винищення. З метою запобігання повстанням і збереження влади в регіонах імперія запроваджувала спеціальну систему генерал-губернаторств, яка забезпечувала контроль над стратегічно важливими територіями. Крім того, в регіонах, де існувала висока ймовірність бунтів, військові гарнізони розміщувалися у ключових фортецях, містах та прикордонних зонах, що забезпечувало швидке реагування на будь-які спроби спротиву [66].

Після захоплення нових територій російська влада починала активну роботу з їхньої адміністративної реорганізації, яка передбачала знищення або радикальне переформатування місцевих форм правління. Традиційні системи самоврядування підкорених народів поступово ліквідовувалися або жорстко обмежувалися. Генерал-губернаторства, які було створено спеціально для управління проблемними регіонами, звісно підпорядковувалися російській владі, а генерал-губернатори призначалися безпосередньо імператором і володіли повнотою адміністративної, військової та судової влади, що дозволяло їм діяти незалежно від будь-яких місцевих органів. Основними завданнями генерал-губернаторів були:

- Забезпечення військового контролю над підкореним населенням;
- Придушення народних виступів і заколотів;
- Здійснення економічної експлуатації регіонів шляхом збору податків і реквізиції ресурсів;
- Формування мережі агентів та шпигунства для виявлення потенційних антиурядових змов.

Особливо показовим прикладом такої системи стало Київське генерал-губернаторство, створене для управління Лівобережною Україною після ліквідації Гетьманщини в 1764 році. Внаслідок цих змін місцеві органи самоврядування були повністю усунуті від влади, а управління регіоном зосередилося в руках російських чиновників і військових. Окрім того, варто зазначити, що контроль над підкореними народами здійснювався не лише адміністративними методами, а й через постійну військову присутність у ключових регіонах. Військові гарнізони створювалися у всіх стратегічно важливих містах та на прикордонних територіях [28].

Крім того, російська армія регулярно проводила каральні експедиції, спрямовані на придушення виступів місцевого населення. Особливо жорстокими були дії імперської влади щодо українських козаків, які традиційно мали високу військову організацію та неодноразово виступали проти імперської політики. Після ліквідації Запорізької Січі в 1775 році багато колишніх козаків було відправлено у заслання, їхні землі передавалися російським дворянам, а будь-які спроби збройного опору каралися смертю або довічною каторгою. Схожа ситуація склалася і на Кавказі, де чеченці, дагестанці та грузини чинили активний опір імперському режиму. Російські війська проводили масові каральні операції, спалюючи села, конфіскуючи худобу та депортуючи населення у

віддалені райони імперії. Тому, зачепивши тему репресій, слід додати, що для запобігання можливим повстанням російська влада застосовувала широку систему репресій, яка включала:

- Масові арешти учасників і прихильників антиімперських рухів;
- Фізичне знищення політичних лідерів національно-визвольних повстань;
- Заслання до Сибіру активістів і всіх, кого підозрювали у нелояльності до імперії;
- Обмеження в правах місцевої знаті та шляхти, якщо вона виявляла будь-яку антиросійську діяльність.

Таким чином, значну роль у придушенні рухів опору відігравала імперська армія та жандармерія, які отримували необмежені повноваження на окупованих територіях. Одним із прикладів такої політики стало придушення Коліївщини у 1768 році: тисячі його учасників стратили, а тих, хто вижив, відправили у заслання. У Польщі після поділів Речі Посполитої російська адміністрація активно боролася з польським національним рухом, закриваючи школи, забороняючи польську мову в державних установах і переслідуючи учасників антиімперських змов. Військово-адміністративний контроль та репресивна політика Російської імперії у XVIII столітті були ключовими елементами імперської стратегії щодо підкорених народів. Генерал-губернаторства, військові гарнізони та каральні експедиції стали основними інструментами утримання влади в колонізованих регіонах. Використання репресій, депортацій і фізичного знищення супротивників імперії, мало на меті не лише встановлення контролю, а й нав'язування імперської ідентичності, знищення національної самосвідомості та придушення будь-яких рухів за незалежність. Однак, незважаючи на жорстокі заходи, підкорені народи продовжували чинити опір, що свідчить про незгасне прагнення до свободи та збереження власної ідентичності [28].

Окрім постійних репресій, знищення мови та культури підкорених народів, варто також додати, що Російська імперія здійснювала цілеспрямовану демографічну політику, в якій козаки відігравали важливу роль. У XVIII столітті Російська імперія встановила контроль над Кримом, Таманським півостровом і правобережною Кубанню, порушивши попередні угоди з Османською імперією. Згідно з Кючук-Кайнарджійським договором і Константинопольською конвенцією, Кримське ханство мало залишатися незалежною державою. Втім, 8 квітня

1783 року Катерина II видала указ про приєднання Криму та прилеглих територій до імперії. На іншому боці Керченської протоки проживали ногайські татари, більшість яких не визнавали російської влади. Вони відмовилися присягнути на вірність Петербургу, що спровокувало імперське керівництво на примусове переселення ногайців на Урал. У відповідь улітку 1783 року спалахнуло повстання. Слід додати, що придушенням повстання керував Олександр Суворов, і дії його війська були надзвичайно жорстокими: загинуло понад сім тисяч ногайців, багато опинилися в полоні, інші втекли під протекцію Османської імперії. Варто зазначити, що Правобережна Кубань після цих подій залишилася практично спустошеною.

У той самий період імперська влада продовжувала демонтаж української автономії. У 1775 році Катерина II ліквідувала Запорозьку Січ, звинувативши козаків у розбійництві та призупиненні культурних взаємовідносин з іншими державами. Землі запорожців були передані імперським можновладцям, частина козаків емігрувала за Дунай, де заснувала Задунайську Січ. Водночас в Україні залишалося чимало запорожців, які мріяли про відновлення своєї республіки. Деякі з них підтримували контакти з царським двором у надії відродити військо. Ситуація змінилася у 1787 році, коли розпочалася нова російсько-турецька війна. Слід підкреслити, що досвід запорозьких козаків у війнах проти Туреччини був надзвичайно цінним. Саме тому царський уряд ініціював створення Війська вірних козаків, яке в січні 1788 року отримало офіційний статус. Козакам повернули клейноди, курені та старшинські звання. Згодом це військо стало відомим як Чорноморське козацьке військо. Його першим кошовим отаманом був Сидір Білий, а після нього — Захарій Чепіга.

До 1790 року військо вже налічувало близько 10 тисяч осіб. Варто зазначити, що чорноморські козаки зіграли ключову роль у війні: вони брали участь у боях за Кінбурн, Очаків, Ізмаїл, Аккерман та інші укріплення. Після завершення війни козаки очікували отримати землі між Південним Бугом і Дністром, де вже встигли заснувати кілька поселень. Проте наприкінці 1791 року Катерина II ухвалила рішення передати ці землі поміщикам, що викликало глибоке розчарування серед козаків. Деякі з них повернулися до Задунайської Січі [36].

На цьому тлі виникла нова ідея — переселення на Кубань. Ще у 1788 році козаки отримали у користування частину Таманського

півострова. Варто згадати, що вони добре знали ці землі ще з XVI–XVIII століть, коли бували тут на промислах. Проте площі Тамані не вистачало для всього війська. У 1792 році Військова рада Чорноморського козацького війська направила до Петербурга делегацію з проханням про нові землі. Імперія підтримала цю ініціативу, адже мала змогу вирішити кілька стратегічних завдань: усунути козацьку загрозу поблизу Задунайської Січі, замінити слабкі гарнізони в Кубані та колонізувати регіон. У червні 1792 року Катерина II видала Жалувану грамоту, якою надавала Чорноморському війську у вічне володіння Тамань і землі Правобережної Кубані. Восени того ж року перша група з чотирьох тисяч козаків висадила на Тамані під проводом Сави Білого. Інші прибували суходолом упродовж наступних двох років. Загалом перша хвиля переселенців склала близько 25 тисяч осіб, що поклало початок новій сторінці в історії українського козацтва на Північному Кавказі.

Демографічна політика, спрямована на зміцнення контролю над новоприєднаними територіями, проводилась не тільки в Україні. Зокрема в регіонах Поволжя, Башкортостану та Кавказу, ця політика включала переселення різних етнічних груп, зокрема козаків, для забезпечення військової присутності та освоєння нових земель. Наприклад, у 1730 році близько 600 козацьких сімей було переселено для укріплення Царицинської лінії оборони, а в 1792–1793 роках три донські полки були переміщені на Північний Кавказ для посилення контролю над регіоном. Крім того, російська влада сприяла переселенню інших народів на ці території. Зокрема, на Кавказі відбувалася інтеграція росіян, німців та вірмен, що було частиною колоніальної політики імперії, спрямованої на зміну етнічного складу населення та зміцнення імперського контролю. У Башкортостані та Поволжі також спостерігалися значні міграційні процеси, пов'язані з переселенням різних груп населення, включаючи козаків, для забезпечення військової присутності та освоєння нових територій. Ці заходи сприяли інтеграції регіонів у загальноімперську структуру та посиленню контролю над місцевим населенням [70].

Імперська політика Російської імперії щодо підкорених народів у XVIII столітті, відзначалася системним наступом на політичну, культурну та духовну автономію. Її головна мета полягала в уніфікації багатонаціонального простору під владою російського престолу, шляхом ліквідації будь-яких проявів самоврядності та національної ідентичності. Варто зазначити, що ця політика супроводжувалася не лише

адміністративними заходами, а й жорстокими військовими кампаніями, масовими депортаціями та цілеспрямованою русифікацією. Приєднання Криму у 1783 році, що суперечило попереднім міждержавним угодам, стало яскравим прикладом порушення міжнародного права заради імперських амбіцій. Слід додати, що придушення повстання ногайських татар та масове знищення мирного населення під керівництвом Суворова вказує на безкомпромісність і жорстокість імперської влади. Подібна доля спіткала й українське козацтво — ліквідація Запорозької Січі у 1775 році, арешти, примусове переселення й передача козацьких земель царським вельможам свідчать про цілеспрямоване знищення залишків політичної суб'єктності українців.

Паралельно проводилася політика щодо інших народів імперії — на Кавказі, у Поволжі, Сибіру, де придушувалися повстання, ламалися традиційні форми господарства й управління, а місцева еліта піддавалася переслідуванням або була змушена до співпраці. Російсько-турецькі війни, а також поділи Речі Посполитої лише посилили імперський апетит до нових територій і народів. Зовнішні загрози давали Кремлю привід для “зміцнення порядку”, а насправді — для нарощення тиску на підкорені етноси. Проте, попри всі намагання знищити етнічну самобутність, народи імперії чинили опір. Навіть у найтемніші періоди вони зберігали мову, звичаї та пам'ять про власну історію. Слід підкреслити, що саме репресивна політика імперії часто ставала каталізатором для пробудження національної свідомості. Прикладом цього може слугувати і відновлення козацького війська у вигляді Чорноморського козацтва, яке знову згуртувалося навколо спільної справи — хоч і в умовах імперської служби.

XVIII століття стало переломним етапом, коли Російська імперія утверджувала свою владу через насильство, колонізацію та культурне пригнічення. Проте її жорстка політика не змогла знищити народи — вона лише тимчасово приглушила їхню волю до свободи. Ідеї спротиву, самостійності й збереження власної ідентичності продовжували жити в пам'яті людей, закладаючи фундамент для майбутніх національно-визвольних рухів у XIX–XX століттях.

Розділ 2. Національно-визвольні рухи та форми антиколоніальної боротьби народів Російської імперії

У XVIII столітті в Російській імперії спалахнули національно-визвольні рухи, що стали відповіддю на жорстку централізаційну політику, колоніальний гніт та обмеження прав народів. Імперія намагалася зміцнити свій контроль через скасування місцевого самоврядування, запровадження кріпацтва та насильницьку асиміляцію, що призводило до масового невдоволення серед підкорених етносів.

У відповідь на ці репресивні заходи населення різних регіонів піднімало збройні повстання, прагнучи відстояти свою національну ідентичність, політичні права та економічні свободи. Збройний опір став найбільш радикальним способом боротьби з колоніальним тиском. Такі виступи охоплювали різні частини імперії — Україну, Польщу, Поволжя, Кавказ та Сибір — і мали спільні причини: незадоволення централізацією, економічний та соціальний тиск, а також релігійні утиски. Хоча більшість цих рухів зазнавала поразки через чисельну та військову перевагу імперських сил, навіть невдалі повстання залишали слід в історії, надихаючи наступні покоління борців за національні права. Серед найпомітніших збройних виступів того періоду можна виділити виступ гетьмана Івана Мазепи проти російського царя та боротьбу народів Кавказу за незалежність, які стали символами антиколоніальної боротьби в Російській імперії і про які варто поговорити детальніше [39].

Іван Мазепа це одна з найвидатніших постатей в історії України, що був гетьманом Лівобережної України з 1687 по 1709 рік. Його рішення виступити проти російського царя Петра I стало кульмінацією складних політичних та соціальних процесів, що відбувалися в Україні наприкінці XVII — на початку XVIII століття. Щоб зрозуміти мотиви та наслідки цього виступу, важливо розглянути передумови конфлікту, ключові події та їхній вплив на подальший хід історії. (Див. додаток Б)

Після приєднання Лівобережної України до Московського царства, Гетьманщина формально зберегла автономію, однак з часом, царський уряд почав поступово обмежувати ці права, прагнучи централізації влади. Така політика не могла не викликати невдоволення серед української старшини та козацтва, адже їхні традиційні права та вольності ставали під загрозу. Паралельно з цим, Північна війна (1700–1721), у якій Московія протистояла Швеції, негативно позначилася на Україні. Військові дії

спричинили значні людські втрати та економічні збитки через постійні реквізиції та мобілізації на користь російської армії. У цих умовах зростало усвідомлення необхідності захисту автономії Гетьманщини, що зрештою призвело до рішучого кроку з боку Мазепи, який стався за низки ще декількох факторів [17].

На початку XVIII століття Карл XII, шведський король, розпочав похід на Смоленськ та Москву, сподіваючись здобути перемогу над царськими військами. Спершу цей похід складався вдало, але вже в серпні-вересні 1708 року ситуація різко змінилася. Після кількох невдач шведський король був змушений відмовитися від попереднього плану наступу. Причиною цього стала тактика «випаленої землі», яку застосовувала російська армія, знищуючи на шляху шведів усе їстівне та придатне для використання. Так, у війську Карла XII розпочався голод, що суттєво ускладнювало подальше просування, тому в такій ситуації король вирішив змінити маршрут і повернути в Україну, сподіваючись знайти там продовольство та підтримку з боку козаків і військ Станіслава Лещинського. Така зміна планів Карла XII стала несподіванкою для Івана Мазепи. Слід додати, що такий поворот подій спонукав гетьмана до рішучих дій, адже він побачив можливість звільнити Гетьманщину за допомогою шведської армії. Розуміючи, що момент є вкрай сприятливим, Мазепа вирішив об'єднатися зі шведами у війні проти Московського царства, тому 24 жовтня 1708 року, український гетьман виїхав на зустріч із Карлом XII, а вже 28 жовтня прибув до шведського табору. Наступного дня відбулася важлива подія — зустріч Мазепи з королем та підписання союзницького договору. Варто зауважити, що згідно з цією угодою, шведський король зобов'язувався захищати Україну від усіх ворогів та надавати допомогу на прохання гетьмана. Іван Мазепа отримував титул довічного князя України, а Карл XII не мав права претендувати на цей титул.

Проте, про плани І. Мазепи дізнався Петро I і цар Російської імперії відреагував на це безжалісно. Він звинуватив гетьмана у зраді та в намірах передати Україну Польщі. Крім того, Петро I заявив, що Мазепа прагне віддати православні церкви уніатам, що мало дискредитувати гетьмана в очах українського народу. Варто зазначити, що, намагаючись ліквідувати вплив Мазепи, цар наказав зібрати старшину та полковників у Глухові для обрання нового гетьмана. Одночасно з цим цар доручив Олександрові Меншикову зруйнувати резиденцію Мазепи — місто Батурин. Попри

міцні укріплення, місто не змогло довго тримати оборону. Після зради одного з полкових старшин — Івана Носа, московські війська скористалися потаємним ходом і 2 листопада 1708 року вдерлися до міста. Наслідки були трагічними: усіх мешканців Батурина безжально вбили, а саме місто спалили дощенту. Слід підкреслити, що знищення Батурина мало на меті залякати населення та продемонструвати силу царської армії.

Проте, попри зраду частини старшини, Мазепа намагався залучити на свій бік Запорозьку Січ. Січова рада вирішила підтримати гетьмана, і вже в березні 1709 року 8-тисячний загін запорожців приєднався до сил Мазепи, цей крок надав гетьману додаткових військових ресурсів у боротьбі проти Москви, однак ситуація залишалася напруженою. У травні 1709 року шведська армія розпочала облогу Полтави, сподіваючись захопити місто як стратегічний пункт. Петро I, зібравши основні сили, прибув до міста, і вже 27 червня відбулася генеральна битва. Бій завершився нищівною поразкою шведсько-українських військ, що остаточно поховало надії на перемогу. (Див. додаток В)

Після Полтавської битви Мазепа разом із Карлом XII відступив до Молдови. Там, у місті Бендери, знесилений та хворий гетьман помер у ніч на 22 вересня 1709 року. Слід додати, що після смерті Мазепи, козацький рух за незалежність не зупинився, адже його боротьба залишила глибокий слід в українській національній пам'яті [8].

Таким чином, виступ Івана Мазепи став важливим етапом у боротьбі України за самостійність. Хоча військова поразка мала значні наслідки, прагнення гетьмана до визволення заклало основи національної ідеї. Його союз зі шведами та боротьба за автономію залишили вагомий спадок, який вплинув на подальшу історію України у боротьбі за незалежність у XIX та XX століттях. Мазепа залишився у пам'яті українського народу як символ рішучості та прагнення до свободи.

Після поразки Мазепи, Російська імперія міцною хваткою схопилась за українські території, продовжуючи поступово забирати у населення автономію та стирати пам'ять про окрему ідентичність. Так, у другій половині XVIII століття Російська імперія здійснила низку заходів, спрямованих на ліквідацію автономних українських інституцій, зокрема Гетьманщини та Запорозької Січі. Ці події відбувалися в контексті централізації влади та інтеграції українських територій до імперської системи управління. Тому, після смерті гетьмана Данила Апостола в 1734 році управління Гетьманщиною перейшло до створеного російською

владою органу Правління гетьманського уряду. Цей орган складався з представників російської адміністрації та козацької старшини, що свідчило про поступове обмеження автономії Гетьманщини. Імперська влада прагнула уніфікувати управлінські структури та інтегрувати українські землі до загальноімперської системи.

Проте вже у 1764 році імператриця Катерина II наказом від 10 листопада скасувала гетьманство, звільнивши Кирила Розумовського з посади гетьмана. Замість гетьманського уряду була створена Друга Малоросійська колегія, яку очолив генерал-губернатор Петро Рум'янцев. Основними завданнями колегії були: проведення Генерального опису Лівобережної України (перепису населення та майна), запровадження імперських податків, обмеження переходу селян та створення поштової служби. У 1781 році було скасовано полково-сотенний устрій Гетьманщини та створено Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, що завершило процес ліквідації автономії [25].

До складу колегії входили:

- Чотири представники російської адміністрації: генерал-майор Брант, полковник князь Платон Мещерський, полковник Хвостов та полковник Натальїн;
- Чотири козацькі старшини: генеральний обозний Семен Кочубей, генеральний писар Василь Туманський, генеральний осавул Журавка та генеральний хорунжий Апостол;
- Окремо слід згадати прокурора (російського полковника) та двох секретарів — одного росіянина та одного українця. Крім того, в адміністративному апараті працювали канцелярські службовці.

Такий склад демонстрував намір імперської влади зберегти формальний баланс між місцевими елітами та російською адміністрацією, проте фактично контроль поступово зосереджувався в руках імперських чиновників. Окрім складу колегії, варто також зазначити функції та основні завдання які вони виконували. Друга Малоросійська колегія мала на меті не лише управління Лівобережною Україною, але й реалізацію низки важливих реформ. Основними напрямками діяльності були:

- Адміністративне управління: централізований контроль над усіма аспектами життя в регіоні;
- Фіскальна політика: введення податкової системи за загальноімперськими зразками;

- Судочинство: розгляд скарг на рішення місцевих судів, що посилювало контроль над судовою системою;
- Земельне питання: регулювання землеволодіння та впорядкування земельного кадастру.

Колегія підпорядковувалася генерал-губернаторові та виконувала його накази, що фактично знижувало роль козацької старшини до рівня виконавців волі центральної влади, таким чином діяльність Другої Малоросійської колегії мала глибокі наслідки для українського суспільства. Друга Малоросійська колегія завершила процес централізації влади, ліквідації залишків автономії, а також впровадила імперські норми та централізоване управління, що призвело до поступової втрати місцевих традицій самоврядування. У 1786 році, коли російська адміністративна система повністю інтегрувала українські землі, Друга Малоросійська колегія була ліквідована. Її функції передали новоствореним намісництвам, що остаточно закріпило імперський контроль над Лівобережною Україною. Так, Друга Малоросійська колегія стала важливим інструментом централізації та русифікації українських земель. Її діяльність сприяла остаточній ліквідації автономних прав козацької держави та інтеграції Лівобережної України в адміністративну систему Російської імперії [14].

На ліквідації Гетьманства російська влада не спинилась, бо наступним кроком імперської влади стало знищення Запорозької Січі. Основним об'єктом ліквідації стала Підпільненська Січ, останній оплот Війська Запорозького Низового, через що було фактично завершено епоху козацької вольності на українських землях. Але з чого це все почалося? Вже у другій чверті XVIII століття було очевидно, що російська влада не збирається зберігати автономний статус України, що був передбачений ще Березневими статтями 1654 року. В цей період, якраз після палацового перевороту 1762 року на престол зійшла Катерина II, яка зосередила свої зусилля на зміцненні самодержавної влади в імперії.

Як відомо, політичні плани жорстокої Катерини II не допускали збереження козацької державності, як і існування Запорізької Січі. Показовим кроком, як вище зазначалось стало скасування в 1764 році гетьманської влади, а згодом — полково-сотенного устрою на Слобожанщині. Запорізька Січ залишалася останнім символом української свободи, яку в імперських колах бачили як «осередок бунтівників». Російська влада лише чекала слушної нагоди для ліквідації цього осередку

і така нагода випала у 1775 році, після завершення Російсько-турецької війни (1768—1774). Запорожці, які допомогли Росії в цій війні, раптом стали непотрібними, тому у квітні 1775 року при дворі імператриці, було ухвалено рішення про знищення Січі і вже на початку червня, російські війська під командуванням генерала Петра Текелія, що поверталися з османського походу, раптово оточили Січ.

Слід зазначити, що запорожці не очікували такого розвитку подій. На самій Січі перебувало лише кілька тисяч козаків, адже більшість воїнів після завершення війни роз'їхалися по паланках і зимівниках. Натомість Текелія мав у своєму розпорядженні численне військо — 10 піхотних і 13 донських полків, а також регулярну кінноту та ескадрони гусарів і пікінерів. Зрозумівши нерівність сил, козаки зібрали раду під проводом кошового отамана Петра Калнишевського, де вирішили здатися, аби уникнути кровопролиття. Варто згадати, що козаки боялися не лише власної загибелі, а й кривавої розправи над козацькими родинами. У пам'яті старших козаків залишалися події 1709 року, коли після Полтавської битви, цар Петро I жорстоко покарав Батурин та його жителів, тому було вирішено скласти зброю, аби не проливати християнської крові і вже 16 червня 1775 року російські війська зруйнували Січ, захопивши все майно та архіви щоб відвезти до Петербурга, а козацьку старшину разом із отаманом Калнишевським звинуватили у зраді та відправили на каторгу. Варто додати, що в знищенні Січі активну участь брали донські козаки, які, незважаючи на спільне козацьке коріння, не мали жалю до своїх українських побратимів.

Офіційний маніфест Катерини II з'явився лише 14 серпня 1775 року. У ньому Січ зображалася як осередок «пияцтва та розбою», який нібито перешкоджав торговельним та культурним зв'язкам імперії з сусідами. Про жертви козаків у численних війнах на боці Росії не згадувалося. Слід зазначити, що перед самим зруйнуванням Січі частина козацького флоту була переведена на Дунай, де османський султан виділив їм острів святого Юрія для створення нової Задунайської Січі. Незважаючи на всі зусилля імперії втримати козаків від еміграції за Дунай, більшість все ж залишилася на нових землях, що зробило південно-західний кордон Росії вразливим [26].

Отже, знищення Запорізької Січі стало не лише трагедією для українського козацтва, а й стратегічною помилкою Російської імперії. Незважаючи на ліквідацію козацької автономії, козацький дух зберігся в

новій Задунайській Січі, яка проіснувала до 1828 року. Ліквідація Гетьманщини та Запорозької Січі призвела до повної інтеграції українських територій у склад Російської імперії. Було запроваджено імперську адміністративно-територіальну систему, а українська шляхта отримала права, прирівняні до російського дворянства. Скасування козацького устрою та автономії сприяло русифікації та посиленню контролю імперії над українським населенням. Ліквідація Підпільненської Січі у 1775 році стала символом остаточного придушення залишків української козацької автономії та черговим кроком у політиці знищення самобутності поневолених народів.

Проте, навіть попри такі репресивні дії, національна свідомість не зникла — навпаки, саме під тиском імперських утисків почали формуватися перші прояви націоналізму, що допоміг окремим народам зберегти свою мову, культуру та історичну пам'ять. У межах модерністського підходу до нації вважається, що саме націоналізм формує національну ідентичність. Геллнер коротко виражає цю думку наступним чином:

«Націоналізм — це не пробудження націй до самосвідомості, — він вигадує нації там, де вони не існують, — проте для дальшої роботи потребує певних уже наявних диференційних ознак, навіть коли, як уже сказано, ті ознаки суто негативні...»

Також Кедурі у подібному ключі стверджує, що націоналізм є штучною концепцією, тобто своєрідною «вигаданою теорією»: «Націоналізм — це доктрина, вигадана в Європі на початку XIX ст.»

Але як слід розуміти поняття «вигадування» у контексті націоналізму? Йдеться про те, що націоналізм часто створює, або формує нації навіть там, де вони раніше не існували як самостійні спільноти. Іншими словами, націоналізм може конструювати нові ідентичності, спираючись на певні культурні чи етнічні особливості. Варто зазначити, що чим сильніша та стійкіша була попередня етнічна ідентичність, тим вищі шанси на те, що новоутворена нація базуватиметься саме на цій ідентичності. Досліджуючи процеси формування націй, ми дійшли висновку, що попередні етнічні ідентичності є ключовим фактором у поясненні того, чому та як виникають нації, принаймні на європейському континенті. Тому акцент на тому як стільки націй зберегли свою ідентичність під тиском Російської влади є дуже широкою темою для

обговорень. Наприклад, одна з тем, яку варто зачепити це обмеження друку та цензура в Російській імперії [31].

Протягом XVIII століття російська влада цілеспрямовано здійснювала політику знищення української мови та культури. Під приводом централізації та уніфікації, московські правителі впроваджували численні укази та розпорядження, що мали на меті ліквідацію української національної ідентичності та асиміляцію українців у загальноімперський простір. Все розпочалося на початку XVIII століття, коли Петро I, відчуваючи загрозу з боку культурної самобутності українців, розпочав систематичну русифікацію. Перший указ 1709 року заборонив друк книг українською мовою. Аби повністю уніфікувати друкарську справу, книги, що видавалися церковнослов'янською мовою, мали обов'язково відповідати російським виданням. Цей крок чітко демонстрував прагнення знищити український книжковий простір. Наступним кроком став указ 1720 року, який взагалі заборонив друкувати в Україні будь-які книги, окрім церковних. І навіть ці церковні тексти повинні були обов'язково відповідати великоросійським зразкам. Саме тоді почалася масова ревізія українських друкарень, і всі книги звірялися з московськими виданнями, щоб уникнути “відхилень” від російської мови та правопису [49].

Проте, на цьому обмеження не завершилися. У 1720 році Петро I видав указ, згідно з яким всі монастирі на території України повинні були здати історичні документи та рукописи, які зберігалися у їхніх архівах. Історичні книги, рукописи та навіть оригінальні старовинні грамоти масово вилучалися та переправлялися до Росії. У 1721 році Синод зобов'язав українські друкарні надсилати всі видання на перевірку в синодальну контору для звірки з російськими нормами. Києво-Печерська лавра, яка традиційно була культурним осередком, за друк книг, що не відповідали великоросійським стандартам, була оштрафована на значну суму — тисячу карбованців. Подібної кари зазнала й Чернігівська друкарня.

У 1729 році вийшов наказ про обов'язкове переписування державних документів з української на російську мову. З того часу офіційне діловодство на українських територіях поступово зросійщувалося. У середині XVIII століття російська імператриця Анна Іванівна ще більше посилила тиск, запровадивши російську мову в адміністративних установах Гетьманщини. У 1748 році Синод видав наказ про впровадження російської мови викладання у Києво-Могилянській

академії, що призвело до закриття багатьох українських шкіл на Лівобережжі.

Пізніше вже Катерина II продовжила політику знищення української ідентичності. У 1763 році вона заборонила викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії, а через рік остаточно скасувала гетьманство, що призвело до ліквідації культурних осередків та козацьких шкіл. У 1784 році Синод наказав карати тих викладачів і студентів академії, які порушували встановлені російські мовні норми. Остаточним ударом стало впровадження в усіх церквах імперії російської мови богослужіння та переведення всіх навчальних закладів на російську. Зрештою, у 1789 році в Петербурзі видали словник, де українська мова визначалася як «спотворена російська», що символізувало повне знецінення української мови на офіційному рівні [49].

Політика Петра I та Катерини II чітко відображала колоніальний характер російської імперії, спрямований на повне знищення української мови, культури та ідентичності. Русифікація на теренах України не просто обмежувала використання мови, а цілеспрямовано витісняла її з усіх сфер суспільного життя, намагаючись стерти культурну пам'ять та самобутність українського народу [31].

Заборона української мови в XVIII столітті була тісно пов'язана з політикою імперських урядів, які намагалися обмежити розвиток освіти на українських землях. Російська імперія та інші держави, що контролювали Україну, цілеспрямовано проводили політику зросійщення та витіснення української культури. Проте навіть у таких складних умовах українці не здавалися та продовжували боротися за свою національну ідентичність. Цей опір проявлявся не тільки в протистоянні русифікації, а й у культурно-просвітницькій діяльності, яка підтримувала національну свідомість.

Одним із головних центрів освіти та культури в Україні залишалася Києво-Могилянська академія. Заснована ще в XVII столітті, вона стала не лише осередком підготовки духовенства, а й місцем формування нової інтелігенції, яка берегла українські традиції та культуру. Академія була зразком для створення інших навчальних закладів, як-от колегії в Чернігові, Переяславі та Харкові. До того ж, її освітня модель вплинула на формування освітніх установ і за межами України завдяки передовим методикам навчання. Однак у другій половині XVIII століття тиск на українську освіту значно посилювався. Українська старшина, розуміючи, що

освіта є основою національного розвитку, неодноразово зверталася до царської влади з проханням відкрити нові вищі навчальні заклади на території України. Проте ці ініціативи залишалися без уваги. Зрештою, у 1800 році Російська імперія прийняла рішення кардинально змінити статус Києво-Могилянської академії. Її позбавили світського характеру, перетворивши спочатку на духовну академію, а згодом на семінарію. Це означало втрату одного з головних культурних центрів, який багато років підтримував розвиток національної інтелігенції та освітньої традиції в Україні.

Схожі проблеми виникали і на Правобережній Україні, яка перебувала під польським контролем. Тут активно підтримувалися ієзуїтські та уніатські навчальні заклади, що мали польсько-католицький характер. У 1789 році польський сейм ухвалив рішення про закриття руських церковних шкіл і заборону використання української мови в інших навчальних закладах. На Буковині, що перебувала під турецьким пануванням, школи фактично зникли, а з приходом австрійців почали з'являтися навчальні заклади, але навчання велось переважно румунською або німецькою мовами. На Закарпатті через мадяризацію функціонували лише церковно-уніатські школи, де викладали “руською” мовою. Лише наприкінці XVIII століття у Мукачеві відкрили семінарію.

Попри складні умови, українська інтелігенція намагалася зберегти національну культуру через просвітницьку діяльність. Особливо вагомий внесок зробили такі діячі, як Феофан Прокопович та Григорій Сковорода. Ф. Прокопович упроваджував у навчальний процес Києво-Могилянської академії новітні європейські ідеї, зокрема філософські концепції Декарта, Локка та Галілея. Григорій Сковорода, учень Прокоповича, розробив власні філософські ідеї, що підкреслювали рівність людей незалежно від соціального стану. Він вважав, що шлях до ідеального суспільства лежить через самопізнання та працю, а головним рушієм змін є освіта [37].

Незважаючи ні на що, люди продовжували боротися і це проявлялось також у фольклорі та усній народній творчості, що зберігала національну свідомість. Варто зазначити, що фольклор є важливою частиною культурної спадщини народу. Він охоплює одну з найбільш тривалих та всебічних систем духовного життя, яка тісно пов'язана як з побутом народу, так і з літературою, яка історично сформувалася на основі фольклору та продовжує зберігати зв'язок із ним на всіх етапах свого розвитку. Проте серед науковців досі немає єдиної думки щодо точного

визначення фольклору, адже у різних західноєвропейських наукових традиціях цей термін часто розуміють не лише як усну народну творчість, але й як духовну культуру у поєднанні з матеріальною. До фольклору інколи зараховують також побутові елементи, знаряддя праці, архітектурні особливості житла та інші аспекти народного життя [29, с. 17].

Фольклор, як частина народної культури, тісно пов'язаний з життям суспільства і швидко реагує на всі значущі події. В період XV–XVIII століть українська усна народна творчість досягла особливого розквіту, адже саме тоді відбувалося активне формування героїчного епосу. Ще з княжих часів збереглися епічні твори, але в епоху козацтва епос отримав новий розвиток, оспівуючи героїчні походи, звиягу народних ватажків та життя козаків. Серед найпопулярніших жанрів цього періоду виділяються думи та історичні пісні, які детально зображають ключові події української історії. Наприклад, відомі думи “Про Марусю Богуславку” та “Про козака Голоту” відтворюють подвиги козацьких героїв та боротьбу проти ворогів. Основними виконавцями цих творів були кобзарі-запорожці, які вважалися хранителями народної пам'яті. У більшості дум цього періоду висвітлювалася тема національного спротиву: спочатку проти турецько-татарських та литовсько-польських загарбників, а пізніше — проти російського панування.

Окрім дум, козацька тематика знайшла відображення у прозових жанрах — легендах та переказах. Ці твори віддавали шану ватажкам та захисникам народу, таким як Северин Наливайко, Петро Сагайдачний, Максим Залізняк, Іван Гонта, Олекса Довбуш, Іван Кармалюк та інші. Наприклад, легенда про Олексу Довбуша розповідає про його боротьбу з панами і захист простого люду.

Варто також додати, що особливе місце між історичним та побутовим фольклором займали балади. Вони відтворювали як героїчне минуле, так і повсякденне життя, звичаї та символіку українського народу. З-поміж балад можна виділити такі твори, як “Ой не ходи, Грицю” та “Бондарівна”. Поряд із баладами активно розвивалися соціально-побутові та родинно-побутові пісні, які відображали соціальні процеси того часу та проблеми сімейного життя. Значну роль у культурному житті також грала народна драма. Спершу вона була частиною язичницьких обрядів, але з приходом християнства поступово витіснилася з побуту. Проте з відродженням культури в епоху козащини, зокрема завдяки діяльності Києво-Могилянської колегії, драма знову набула популярності. Вона

видозмінилася під впливом християнських мотивів і стала частиною народного театру, особливо у контексті календарно-обрядових дійств. Такі театральні вистави поступово набули повчально-розважального характеру, наприклад вистава “Вертеп”, що поєднувала в собі релігійні сюжети з побутовими сценками, а також відображали боротьбу народу з соціальною та національною несправедливістю.

Однак із занепадом козацтва та втратою державності (XVIII–XIX ст.) українська культура опинилася під тиском з боку Польщі та Росії. Всі прояви національної ідентичності придушувалися, фольклор зазнав змін. Епічні твори втратили колишню героїчну силу, змінилися на новелістичні за характером. Тематика дум та легенд стала більш побутовою, висвітлюючи особисті та родинні конфлікти. Наприклад, з’являються такі твори, як “Дума про сестру та брата”, де основна увага зосереджена на внутрішньому конфлікті. У цей період фольклор відображав побутові реалії, а його зміст став більш ліричним, зосередженим на родинних відносинах та суспільних проблемах, що віддзеркалювало кризу національної самосвідомості в умовах політичного тиску [29, с. 36–37].

Відходячи від теми про націоналізм в українській культурі та боротьбу України за незалежність, варто зазначити, що боротьбу у XVIII столітті вів також Кавказький регіон, який став ареною протистояння між місцевими народами та Російською імперією, яка прагнула розширити свій вплив на південь. Це призвело до численних конфліктів і спроб народів Кавказу зберегти свою незалежність. Перші спроби Росії встановити контроль над Кавказом відбулися ще за часів Івана IV у XVI столітті. Однак лише в період правління Петра I на початку XVIII століття, ці зусилля стали більш систематичними. У 1722–1723 роках Петро I здійснив Каспійський похід, спрямований на захоплення територій Дагестану та Азербайджану. Хоча ці кампанії мали тимчасовий успіх, вони заклали основу для подальшої російської експансії в регіоні [18].

Варто зазначити, що саме в цей період починається активне втручання Росії у внутрішні справи Кавказу. Російська імперія поступово почала використовувати політичні суперечки між місцевими князівствами та племенами, щоб посилити свій вплив. Таким чином, політика “розділяй і володарюй” стала однією з основних стратегій Росії на Кавказі. Необхідно підкреслити, що місцеві народи Кавказу, зокрема черкеси, чеченці та дагестанці, чинили активний опір російському вторгненню. Цей опір був зумовлений не лише бажанням зберегти незалежність, але й

прагненням захистити свої культурні та релігійні традиції. Слід зазначити, що у XVIII столітті цей опір мав переважно локальний характер. Боротьба місцевих спільнот проти російської експансії носила епізодичний характер, і конфлікти не переростали у масштабні війни, проте саме в цей період формувалися передумови для майбутнього масштабного опору у XIX столітті. Але повертаючись у XVIII ст., слід згадати, що за результатами війн в той період, Росія поступово закріплювала свої позиції на Кавказі. Наприклад, після Кючук-Кайнарджійського миру 1774 року Росія отримала певні територіальні поступки, що дозволило їй зміцнити свої позиції в регіоні. Однак це викликало подальший опір місцевих народів, які бачили в російській експансії загрозу своїй незалежності [39].

Отже, можна зробити висновок, що у XVIII столітті, народи Кавказу чинили активний, хоч і локальний, опір російській експансії. Цей період можна розглядати як підготовчий етап до більш масштабного конфлікту XIX століття, відомого як Кавказька війна. Опір місцевих народів заклав основу для подальшої боротьби за незалежність і збереження національної ідентичності, а попри зусилля Російської імперії, спротив кавказьких народів не зник, а навпаки — з часом набув більш організованих і масових форм.

Важливу роль у антиколоніальній боротьбі народів Російської імперії за незалежність, зовнішні сили також мали значний вплив на їхній політичний та соціально-економічний розвиток. Зокрема, після серії поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) велика частина українських земель опинилася під контролем Росії, що суттєво позначилося на їхньому подальшому розвитку. Ці зміни призвели до трансформації адміністративного устрою, соціально-економічних відносин та культурного середовища регіону, що стало наслідком впливу зовнішніх політичних процесів на внутрішню структуру імперії [48].

Боротьба народів Кавказу за незалежність у XVIII столітті стала яскравим прикладом спротиву імперській експансії, що тривала попри жорстокі каральні заходи з боку Росії. У цьому контексті важливо враховувати і вплив зовнішніх чинників — зокрема, геополітичне протистояння з Османською імперією, Персією та європейськими державами — які часто ставали каталізаторами або стримувальними факторами у розвитку антиколоніальних рухів. Тут інтереси Росії зіткнулися з інтересами Персії (сучасний Іран), що призвело до серії конфліктів, відомих як російсько-перські війни. У 1722 році,

скориставшись ослабленням Сефевідської Персії та прагнучи запобігти експансії Османської імперії в Закавказзі, Петро I розпочав військову кампанію, відому як Перський похід Петра Великого. Російська армія, чисельністю близько 22 000 осіб, захопила місто Дербент у серпні 1722 року. Наступного року російські війська зайняли Баку та інші прикаспійські території. Війна завершилася підписанням Петербурзького мирного договору в 1723 році, за яким Росія отримала контроль над містами Дербент, Баку та провінціями Гілян, Мазендеран і Астрабад. Однак ці території залишалися під російським контролем недовго і були повернуті Персії за договорами 1732 та 1735 років [59].

Наприкінці XVIII століття ситуація в регіоні знову загострилася. У 1795 році перський шах Ага Мохаммед Хан Каджар здійснив похід на Тбілісі, прагнучи відновити контроль над Грузією, яка перебувала під російським протекторатом. У відповідь імператриця Катерина II наказала генералу Валеріану Зубову розпочати військову експедицію проти Персії в 1796 році. Російська армія, чисельністю близько 50 000 осіб, швидко просувалася територією сучасного Дагестану та Азербайджану, захопивши Дербент і Баку. Проте після смерті Катерини II новий імператор Павло I відкликав війська, і кампанія завершилася без значних територіальних змін. Хоча ці військові кампанії не призвели до тривалих територіальних змін, вони мали значний вплив на народи Кавказу та прикаспійських регіонів. Російська присутність сприяла зміцненню зв'язків з місцевими християнськими громадами, зокрема в Грузії та Вірменії, які бачили в Росії потенційного союзника проти мусульманських держав. З іншого боку, мусульманське населення регіону часто сприймало російську експансію як загрозу своїй автономії та культурі, що призводило до періодичних повстань і конфліктів. Таким чином, російсько-перські війни кінця XVIII століття заклали основу для подальшого суперництва між Росією та Персією за вплив у Закавказзі, що тривало протягом наступного століття [66].

Одним із впливових факторів на розвиток народів Російської імперії у XVIII столітті була також Полтавська битва 1709 року. Ця битва між військами Московського царства під проводом Петра I та шведською армією Карла XII разом з козацькими загонами гетьмана Івана Мазепи стала вирішальною подією у Північній війні (1700–1721). Полтавська битва змінила політичний баланс сил у Європі та мала суттєвий вплив на українські землі. Поразка шведів та козаків Мазепи призвела до зміцнення

влади Московії на українських територіях. Після цього Петро I посилив політику централізації, що включала обмеження автономії Гетьманщини та поступову русифікацію. Для українського народу наслідком стало посилення імперського контролю, обмеження козацького самоврядування та зростання впливу російської адміністрації. Це сприяло поступовій втраті культурної та політичної самобутності. Полтавська перемога зробила Росію провідною військово-політичною силою у Східній Європі, що призвело до значного послаблення Швеції як великої держави. Інші європейські монархії, спостерігаючи за успіхом Росії, почали визнавати її новий статус на міжнародній арені. Таким чином, Полтавська битва стала переломним моментом у розвитку Російської імперії, зміцнивши її позиції та вплинувши на долю підвладних народів, особливо українців [60].

Окрім Полтавської битви, значну роль у формуванні політичної та соціально-економічної ситуації народів Російської імперії відіграли також російсько-турецькі війни XVIII століття. Ці військові конфлікти спричинили суттєві територіальні, політичні та соціальні зміни, які вплинули на подальший розвиток імперії та її народів. Одним із головних наслідків російсько-турецьких воєн стало розширення територій Російської імперії та вихід до Чорного моря. Зокрема, після перемоги у війні 1768–1774 років Росія отримала доступ до стратегічно важливих чорноморських портів Азов і Керч. Це стало можливим завдяки Кючук-Кайнарджійському мирному договору 1774 року. Завдяки цьому договору Росія зміцнила свої позиції в регіоні, що сприяло розвитку торгівлі та військової присутності на півдні імперії. Ще одним важливим територіальним здобутком стало приєднання Кримського ханства. Формально проголошене незалежним від Османської імперії за тим же Кючук-Кайнарджійським договором, Кримське ханство фактично потрапило під вплив Росії. У 1783 році Росія офіційно анексувала Крим, що призвело до міграції значної частини кримських татар та зміни етнічного складу півострова. Цей крок посилив контроль імперії над півднем і остаточно закріпив її присутність у Чорноморському регіоні.

Важливий вплив російсько-турецькі війни мали й на населення новоприєднаних територій. Залучення до складу імперії нових земель вимагало інтеграції різних етнічних груп, зокрема українців, білорусів, молдаван та інших народів. Це призвело до зростання етнічного різноманіття в межах Російської імперії. Крім того, після укладення миру Росія отримала право захищати православних християн на території

Османської імперії. Це суттєво посилило її вплив на Балканах та сприяло формуванню національної самосвідомості серед православних народів регіону. У свою чергу, це збільшило міжнародний авторитет Росії та дало їй можливість претендувати на роль захисника православного світу. Соціально-економічні наслідки також мали значний вплив на регіон. Після приєднання нових територій Росія почала активно освоювати причорноморські землі. Зокрема, було збудовано нові порти, такі як Херсон, що сприяло економічному розвитку регіону та залученню нових поселенців. Це призвело до зміни соціальної структури та створення нових економічних можливостей, особливо у південних регіонах імперії. Таким чином, російсько-турецькі війни XVIII століття суттєво вплинули на народи Російської імперії, змінюючи її територіальні межі, етнічний склад та соціально-економічний розвиток. Завдяки перемогам у цих війнах Росія зміцнила свої позиції на міжнародній арені, отримала нові стратегічно важливі території та посилила свій вплив на Балканах і Причорномор'ї [71].

Після завершення російсько-турецьких війн XVIII століття, які значно розширили територію Російської імперії на півдні та забезпечили вихід до Чорного моря, імперія спрямувала свою увагу на західні кордони. Слабкість та внутрішні конфлікти в Речі Посполитій створили сприятливі умови для втручання сусідніх держав, зокрема Росії, Пруссії та Австрії, що призвело до трьох поділів Польщі. У 1772 році, скориставшись політичною нестабільністю та конфедерацією Барської шляхти, Росія, Пруссія та Австрія домовилися про перший поділ Речі Посполитої. Росія отримала значні території на сході, включаючи частини сучасних Білорусі та Латвії. Це дозволило імперії зміцнити свої позиції в регіоні та збільшити населення за рахунок польських, білоруських та литовських підданих. Після спроб реформування польської держави та прийняття Конституції 3 травня 1791 року, Росія та Пруссія, побоюючись відродження сильної Польщі, здійснили другий поділ у 1793 році. Росія анексувала значні території, включаючи центральну та східну частини сучасної України та Білорусі, що ще більше збільшило її багатонаціональне населення та розширило кордони імперії на захід. Після повстання під проводом Тадеуша Костюшка в 1794 році, яке було жорстоко придушене, Росія, Пруссія та Австрія вирішили остаточно ліквідувати польську державність. У 1795 році відбувся третій поділ, за яким Росія отримала решту східних територій Речі Посполитої,

включаючи Литву та Курляндію. Це призвело до зникнення Польщі з політичної карти Європи на понад століття.

Анексія польських територій суттєво змінила етнічний склад Російської імперії. До її складу увійшли мільйони поляків, литовців, білорусів, українців та євреїв. Це створило нові виклики для імперської адміністрації в управлінні такими різноманітними етнічними та релігійними групами. Поляки, зокрема, неодноразово піднімали повстання проти російського панування, прагнучи відновити незалежність. Єврейське населення, яке було значним на приєднаних територіях, зіткнулося з новими обмеженнями, включаючи створення смуги осілости, що обмежувала їхнє право на проживання в інших частинах імперії.

Таким чином, поділи Польщі не лише розширили територію та вплив Російської імперії, але й спричинили значні соціальні та політичні зміни, з якими імперія стикалася протягом наступних десятиліть [73].

Три поділи Речі Посполитої не лише перекроїли політичну карту Східної Європи, але й призвели до посилення імперського гніту над поневоленими народами, зокрема українцями, білорусами та литовцями. У цьому тлі особливо потужно зазвучали ідеї Французької революції, які, проникаючи в середовище пригноблених націй, надихали їх на боротьбу за свободу, рівність і національне відродження.

Французька революція кінця XVIII століття мала значний вплив на народи Російської імперії, хоча імперський уряд активно намагався стримати поширення революційних ідей. Ідеї свободи, рівності та народного суверенітету, що були центральними у Франції, почали проникати до освічених верств населення в Україні, Білорусі, Польщі, серед козацтва, а також деяких народів на Кавказі й Поволжі. Насамперед, ці ідеї надихали окремих представників інтелігенції та шляхти на опір самодержавству. У колишніх землях Речі Посполитої, приєднаних до Російської імперії, революційні гасла особливо вплинули на польське визвольне повстання під проводом Тадеуша Костюшка в 1794 році. Цей рух був спрямований проти монархічного гніту Росії та Пруссії й активно використовував риторику, подібну до французької.

Уряд Російської імперії, побоюючись революційного зараження, посилив контроль за університетами, цензуру та політичний нагляд. Влада уважно стежила за будь-якими проявами “неблагодійних” думок, зокрема серед української та білоруської шляхти, козаків, а також народів, які традиційно прагнули автономії (наприклад, башкирів чи народів

Північного Кавказу). Таким чином, Французька революція не лише сприяла формуванню нових уявлень про свободу і справедливість серед народів імперії, але й спричинила реакцію уряду, який відповів жорсткішою колоніальною політикою та централізацією [62, с. 112-115].

Французька революція кінця XVIII століття стала епохальною подією, що сколихнула не лише саму Францію, але й усю Європу. Її ідеї — свобода, рівність, братерство — почали проникати далеко за межі Західної Європи, зокрема й на терени Російської імперії. Попри те, що царський уряд жорстко обмежував будь-які прояви “неблагодійності”, революційна риторика почала викликати інтерес серед освічених кіл, поневолених народів, козаків та представників шляхти на нещодавно приєднаних територіях. Особливо помітним цей вплив був серед поляків, українців, а також деяких мусульманських народів Поволжя й Кавказу, які вже мали досвід спротиву російській експансії. (Див. додаток Г)

Однак саме у відповідь на цю ідеологічну хвилю в Європі почала формуватися система дипломатичної та політичної протидії. Як підкреслює британський історик М. С. Андерсон у своїй праці “The Eastern Question, 1774–1923”, після 1799 року, тобто після встановлення режиму Наполеона, європейські монархії активізували спільну політику щодо збереження старого порядку. Революційні рухи, навіть ті, що мали виразний національно-визвольний характер, розглядалися як небезпечні виклики легітимній монархічній владі. У цьому контексті Російська імперія, попри свою територіальну віддаленість від революційного епіцентру, стала одним із ключових гравців монархічної реакції.

Андерсон зазначає, що дипломатична співпраця між Росією, Австрією, Пруссією та Великою Британією охоплювала не лише боротьбу з Францією, але й ширше — придушення “вогнищ нестабільності”, якими вважалися визвольні рухи на Балканах, у Польщі, Кавказі чи Середньоазійських ханствах. Зокрема, польське повстання 1794 року під проводом Тадеуша Костюшка, попри свою національно-визвольну суть, не отримало жодної дипломатичної підтримки від європейських держав. Навпаки, його жорстоке придушення російськими військами відбулося на тлі мовчазної згоди чи навіть схвалення з боку союзних монархій. Андерсон підкреслює, що це стало можливим у рамках єдиного дипломатичного підходу: будь-які форми повстання проти монарха — навіть у колоніальному контексті — були визнані загрозою легітимному порядку. Дипломатія європейських монархій вже після 1799 року

відігравала не пасивну, а активну роль у збереженні імперських структур, включно з Російською імперією. Вона забезпечувала політичну підтримку її колоніальній політиці, надавала їй міжнародну легітимацію та сприяла загальному зміцненню режиму. Внаслідок цього боротьба поневолених народів Російської імперії — українців, поляків, башкирів, кавказьких та інших — втрачала шанси не лише на успіх, а й на дипломатичне визнання своєї правоти в очах європейських держав [56, с. 28-35].

Таким чином, національно-визвольні рухи та форми антиколоніальної боротьби народів Російської імперії впродовж XVIII століття стали відповіддю на послідовну політику централізації, русифікації та ліквідації автономій. У ході Полтавської битви 1709 року козацька держава, що підтримала шведів, зазнала поразки, що стало початком її фактичного демонтажу. Перський (Каспійський) похід Петра I (1722–1723) символізував імперські амбіції Росії на Кавказі та в Персії, посилюючи гноблення місцевих народів. Скасування Гетьманщини, запровадження Другої Малоросійської колегії (1764) і ліквідація Запорізької Січі (1775) були свідченням остаточного демонтажу української автономії. Усе це супроводжувалося політикою знищення української мови, культури та самобутності. Кючук-Кайнарджійський мир 1774 року, як результат чергової російсько-турецької війни, суттєво змінив баланс сил на Півдні, давши Росії вихід до Чорного моря та контроль над Кримом — ще одним етапом підкорення неросійських народів. Три поділи Речі Посполитої стали важливим зовнішнім чинником, який посприяв розширенню територій імперії за рахунок українських, білоруських і литовських земель, що супроводжувалося придушенням національної ідентичності. У цьому контексті французька революція (1789) посіяла ідеї свободи й народного суверенітету, які хоч і не мали негайного впливу, та все ж стали ідейним підґрунтям для майбутніх визвольних прагнень народів. Таким чином, національно-визвольні рухи були зумовлені як внутрішньою імперською політикою асиміляції, так і зовнішніми викликами та геополітичними подіями, ставши початком довгого шляху боротьби за збереження ідентичності, мови, культури та державності.

РОЗДІЛ 3. Найвизначніші антиколоніальні повстання XVIII століття

Упродовж XVIII століття на просторах Російської імперії неодноразово спалахували потужні антиколоніальні повстання, які стали яскравим свідченням опору підкорених народів загарбницькій політиці царизму. Розширення імперії супроводжувалося насильницькою інтеграцією етнічних територій, утисками традиційного устрою, зростанням податкового тягара та примусовою русифікацією. У відповідь на це народи, що опинилися під владою Петербурга, піднімали збройний спротив. Серед найвизначніших виступів цього періоду — башкирські повстання, Коліївщина, повстання під проводом Омеляна Пугачова і Тадеуша Костюшка, які хоч і мали різні масштаби та мотиви, були спрямовані проти імперського гноблення, прагнучи відновити свободу, справедливість і право на самовизначення.

Мабуть варто почати саме з башкирських повстань. У період з XII до першої половини XVI століття башкири сплачували ясак (данину) та несли військову службу на користь держав, до складу яких входили — зокрема, Волзької Булгарії, Золотої Орди, Казанського й Сибірського ханств, а також Ногайської Орди. Натомість їхні родові вожді — бії — отримували від ханів грамоти на право володіння землями. Це дозволяло башкирам зберігати автономію на своїх історичних територіях у Південному Уралі. Після завоювання Казані московитами у 1552 році башкири розпочали переговори з царем Іваном IV. До 1557 року більшість башкирських родів отримала від царської влади жалувані грамоти, які гарантували самоврядування, свободу віросповідання (іслам) та право спадкового володіння землями. Варто зазначити, що такі умови були безпрецедентними для Московії. Проте не всі башкири вірили в “щедрість” царя — частина була змушена погодитися під тиском, інші ж продовжували збройний спротив [72, с. 16].

Хоча башкири й приєдналися до Московської держави в різний час, їхні родові хроніки (шежере) наполегливо підкреслюють мирний характер цього процесу, договірні стосунки з царською владою, конкретні умови входження до складу Московії та неможливість їх односторонньої зміни. Втім, невдовзі після укладення угод Москва почала порушувати їх: відбирала родові землі, посилювала податковий тиск, знищувала систему

самоврядування, насильно насаджувала християнство та проводила інші репресивні заходи. Саме тому, башкирський народ, відомий своєю стійкістю та прагненням до збереження власної ідентичності, протягом XVII–XVIII століть, неодноразово піднімав повстання проти політики Російської імперії. Ці виступи були спричинені порушенням прав башкирів на їхні землі, зростанням податкового тиску, спробами насильницької християнізації та іншими формами утисків. Варто зазначити, що ці повстання не лише відображають боротьбу башкирів за свої права, але й демонструють складні взаємини між імперською владою та корінними народами.

Повстань було багато і перший бере початок з середини 17 ст. Перший значний виступ башкирів відбувся у 1662–1664 роках. Причиною стало порушення їхніх спадкових прав на землі та свавілля податківців. Повстання охопило території від середньої течії річки Ісеть до Волги, від верхів'їв річки Яїк до середньої течії Кам'я та Чусової. Незважаючи на жорстке протистояння, царський уряд, не зумівши повністю придушити повстання, був змушений задовольнити основні вимоги повстанців щодо земельних прав та оподаткування. Слід додати, що цей компроміс тимчасово знизив напруженість у регіоні, однак вже через два десятиліття, у 1681 році, башкири знову підняли повстання, спричинене чутками про примусову християнізацію мусульман. Під керівництвом Сеїта Ягафарова вони оголосили “священну війну” проти Москви. До повстанців приєднався навіть Калмицький ханат, що підкреслює масштаб і серйозність виступу. Варто зазначити, що такі союзи свідчать про спільні інтереси та занепокоєння різних народів щодо політики імперії. У підсумку, уряд був змушений відмовитися від політики насильницької християнізації та підтвердити права башкирів на їхні землі [57].

На початку XVIII століття, у 1704 році, нові утиски з боку імперської влади, зокрема запровадження 72 нових податків, включаючи податки на мечеті та мулл, а також вимоги надати коней і воїнів для війни зі шведами, призвели до чергового повстання. Башкирська еліта відмовилася від московського підданства і в 1707 році проголосила створення Башкирського ханства, яке увійшло у васальну залежність від Кримського ханства та Османської імперії. Це свідчить про прагнення башкирів до самовизначення та пошуку підтримки серед інших мусульманських держав. Зрештою, московська влада була змушена

погодитися на основні вимоги повстанців, щоб запобігти подальшому поширенню конфлікту.

Мир тривав недовго і вже в 1735 році почалося нове повстання у відповідь на організацію Оренбурзької експедиції, метою якої було встановлення колоніального порядку в Башкортостані. Царський уряд наказав генералу Румянцеву придушити повстання “вогнем і мечем”. Під час каральних операцій було вбито, страчено або заслано на каторгу від 40 до 60 тисяч башкирів, понад 250 поселень і головну мечеть було повністю знищено. Слід додати, що ці репресії мали на меті не лише придушення повстання, але й залякування населення для запобігання майбутнім виступам. Незважаючи на жорстокі репресії, у 1747 році відбулося чергове повстання, спричинене підвищенням податків. Хоча цей виступ був швидко придушений, а його лідерів покарано, він свідчить про постійне невдоволення башкирів імперською політикою. Варто зазначити, що навіть після таких суворих заходів башкири не припиняли боротьбу за свої права.

У 1755 році нові спроби насильницької християнізації, зростання податків та свавілля адміністрації Оренбурзької губернії знову призвели до повстання. Мулла Абдулла Алієв, відомий як Батирша, закликав башкирів, татар, казахів та узбеків до “священної війни”. Однак масово до боротьби піднялися лише башкири. Основні сили повстанців відступили до Казахстану, але були видані казахами, підкупленими Москвою. З приблизно 50 тисяч повстанців разом із сім'ями додому повернулися не більше 12–15 тисяч. Слід додати, що цей виступ підкреслив ізоляцію башкирів у їхній боротьбі та складність пошуку союзників [58].

Зрештою, хвиля опору імперському гніту в XVIII столітті не обмежувалася лише межами Поволжя чи Уралу. На іншому краю імперії — в українських землях Правобережжя — майже синхронно визрівали подібні за духом виступи, де народ, пригнічений як соціально, так і національно-релігійно, зривався на збройний спротив. Як і башкири, українські селяни та козаки боролися за свої права, землю, віру й гідність. Найяскравішим прикладом цього стала Коліївщина — повстання, яке сколихнуло Річ Посполиту у 1768 році. Коліївщина була масштабним антифеодальним і національно-релігійним повстанням на Правобережній Україні. Його головною рушійною силою стали українські селяни та козаки, які виступили проти польської шляхти, католицького та уніатського духовенства. Варто зазначити, що в контексті Речі Посполитої

українське населення було фактично безправним — зазнавало соціального приниження, релігійних обмежень і втратило залишки автономного устрою.

Проте, як і в кожному періоді занепаду, знаходиться герой який не буде миритися із несправедливістю. Саме тому, варто зачепити тему боротьби такої історичної постаті як Максим Залізняк. Він був родом з Черкащини і з дитинства був постійним відвідувачем церкви, тому пізніше став послушником, а потім, на початку 1768 року змінив церкву, перебравшись до Мотронинського монастиря поблизу Чигирина. У березні до нього прибув козацький отаман Йосип Шелест, який нібито показав листа від кошового отамана Запорізької Січі із закликом до збройного виступу проти Речі Посполитої. Незабаром Шелеста було вбито, а сам лист зник, однак ідея повстання вже почала набирати силу. До кінця квітня, Залізняк сформував у Холодному Яру поблизу монастиря загін чисельністю до тисячі осіб. До його лав увійшли запорожці, представники надвірної міліції та місцеві селяни. Повстанці обрали Залізняка отаманом, хоча сам він підписувався як полковник Низового Війська Запорозького. Основними причинами виступу було поглиблення соціально-економічного та релігійного гноблення українського населення — як із боку польської шляхти, так і з боку російських імперських інституцій. Особливе обурення викликали переслідування православних русинів, посилені діями Барської конфедерації. Використовуючи наявне народне обурення, Залізняк розповсюджував легенду про так звану «золоту грамоту» — указ імператриці Катерини II, який нібито дозволяв повстанцям нищити поляків та євреїв. Водночас до ідеологічного підґрунтя повстання активно долучився ігумен Мотронинського монастиря, отець Мельхіседек Значко-Яворський, який у своїх проповідях закликав боротися з релігійним гнітом [23]. (Див. додаток Г)

У травні загін Залізняка вирушив із Холодного Яру в напрямку великих міст Правобережжя. Завдяки масовій підтримці православного населення, гайдамаки за кілька тижнів змогли встановити контроль над Жаботином, Смілою, Богуславом, Каневом, Черкасами, Корсунем, Лебедином, Лисянкою та Звенигородкою. Супроти ворожого населення (зокрема польських шляхтичів і єврейських громад) повстанці діяли жорстоко — розправи легітимізувались спеціальним універсалом, який Залізняк видав на початку червня того ж року. Кульмінацією повстання стало взяття Умані 20–21 червня. Місто було добре укріплене, але

вирішальним став перехід на бік повстанців сотника надвірної міліції Потоцьких — Івана Гонти, який відповідав за оборону. Після захоплення міста гайдамаками було знищено, за різними оцінками, від 2 до 20 тисяч осіб — поляків, євреїв і українців-уніатів.

Після цієї перемоги Повстанська Рада оголосила Залізняка гетьманом і “князем смілянським”, а він заявив про намір відновити Гетьманщину. Водночас повстання ширилося далі — на Київщину, Брацлавщину, Волинь, Галичину та Полісся. На початку липня в регіоні діяло вже близько 30 окремих гайдамацьких загонів. У захоплених місцевостях поступово впроваджували елементи традиційного козацького самоуправління. Однак після розгрому Барської конфедерації ситуація змінилася. Гайдамацький рух, який спочатку був вигідним Російській імперії, став сприйматися як загроза. Російський уряд почав співпрацювати з польськими силами для придушення повстання. За наказом генерала Кречетнікова до Умані було направлено полковника Гур'єва з армією і 27 червня росіяни без бою оточили табір повстанців, які не чинили спротиву, сприймаючи царські війська за союзників. В результаті більшість учасників повстання разом з Гонтою, який мав польське підданство, були передані польській стороні та страчені. Максима Залізняка та 73 його спільників, як підданих Російської імперії, ув'язнили в Києво-Печерській фортеці. У липні їх засудили до жорстокого покарання — батігами, тавруванням, вибиванням ніздрів і довічної каторги в Нерчинських шахтах. Під час етапування до Білгорода, 1 листопада в слободі Котельва, Залізняк із групою повстанців роззброїв конвой і тимчасово втік. Утім, утікачів швидко спіймали й таки доправили до каторги. Там, у тяжких умовах Сибіру, ймовірно, і загинув один із найвідоміших ватажків Коліївщини Максим Залізняк [30].

Коліївщина стала трагічним, але важливим етапом в історії українського визвольного руху. Вона засвідчила не лише глибину соціального й релігійного напруження в Речі Посполитій, а й готовність українців до рішучих дій у боротьбі за свободу. Максим Залізняк та Іван Гонта назавжди закарбувалися в народній пам'яті, думах, піснях і легендах як герої, які кинули виклик пануванню гнобителів. (Див. додаток Д)

Однак, окрім хороших ознак Коліївщини, варто окремо наголосити на темі, про яку зазначалось вище - під час Коліївщини 1768 року відбулися також численні жорстокі розправи над польською шляхтою, католицьким духовенством та єврейським населенням у різних містах

Правобережної України. Це не є героїзмом, а радше безглуздя, що свідчить про те що Коліївщина також мала зворотній бік медалі. Так, у червні 1768 року місто Умань стало епіцентром масових убивств під час повстання гайдамаків під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти. Після захоплення міста повстанці вчинили масові вбивства польської шляхти, євреїв та уніатів. За різними оцінками, кількість загиблих становила від 2 до 20 тисяч осіб. Багато жертв шукали притулку в церквах і синагогах, де були безжально вбиті. Після подій в Умані гайдамацькі загони продовжили свій наступ на інші міста, зокрема Ладижин і Тульчин. У цих містах також відбулися масові вбивства польської шляхти та католицького духовенства. Повстанці знищували маєтки, вбивали власників та священнослужителів, що сприяло поширенню страху серед місцевого населення. Ці події стали одними з найтрагічніших епізодів Коліївщини, засвідчивши глибину соціального та релігійного конфлікту в тогочасній Україні [68].

Окрім Коліївщини, в Україні також значно посилювався феодальний і національно-релігійний гніт, що спричинило хвилю повстань. У цей період зароджується новий вид боротьби — гайдамацький рух. До його лав входили збіднілі козаки, селяни, міщани, а також православне духовенство. Гайдамаки діяли переважно на Правобережжі й мали підтримку місцевого населення. Вони виступали за захист православної віри, козацьких вольностей і проти польсько-шляхетського гноблення. Гайдамацькі загони зазвичай були невеликими, користувалися партизанською тактикою: раптовими нападами, стрімкими рейдами, зокрема на маєтки панів та орендаторів-євреїв. Перше масштабне повстання відбулося 1734 року під проводом Верлена, якого проголосили полковником. Поряд з ним діяли загони М. Гриви, Г. Голого, Г. Медведя та інших. Влада придушила повстання лише в 1738 році.

На західноукраїнських землях паралельно виник опришківський рух, найвідомішим ватажком якого став Олекса Довбуш. Разом з братом Іваном він у 1738–1743 роках вів боротьбу проти шляхти. Іван згодом вирушив на Західне Прикарпаття, а Олекса продовжив дію в Буковині та Закарпатті. Завдяки підтримці селян, партизанській тактиці й гірській місцевості загін залишався невловимим навіть для великого королівського війська. Пік активності опришків припав на 1744–1745 роки. Врешті-решт Довбуша було зрадницьки поранено, і 24 серпня 1745 року він помер. Його справу продовжили побратими: В. Орфенюк, В. Баюрак та І. Бойчук. Рух

опришків тісно пов'язувався з гайдамацьким і надихав селян на боротьбу. Однак Російська імперія, побоюючись поширення повстання на Лівобережжя, фактично допомогла Польщі його придушити. У липні 1768 року табір гайдамаків було оточено, і вони здалися. Їх розбили, а залишки загонів знищили. Поразка Коліївщини зумовлювалась відсутністю політичного досвіду, сліпою вірою в «доброго царя» та складною міжнародною ситуацією. Після цих подій Росія відкрито стала на бік польської шляхти, а ліквідація Запорізької Січі забрала у селян останню надію на свободу. (Див. додаток Е)

Наприкінці століття відбулося ще одне значне повстання — у селі Турбаї (1789–1793). Його мешканці, які раніше були вільними козаками, домагалися повернення своїх прав. Коли влада визнала козаками лише 76 осіб з двох тисяч, це спричинило обурення. Селяни відмовилися працювати на поміщиків, утворили самоврядування, вигнали суддів, а в липні 1789 року вбили поміщиків Базилевських. Повстання тривало чотири роки, бо уряд був зайнятий війною з Туреччиною і революцією у Франції. У 1793 році, царські війська придушили виступ, активних учасників відправили на каторгу, а село перейменували на Скорботне. Антифеодальні виступи другої половини XVIII ст. стали важливим етапом на шляху до визвольного руху, вплинули на свідомість українського суспільства та підготували ґрунт для майбутньої боротьби за волю [1].

Після кривавих подій Коліївщини та повстання Максима Залізняка, яке вразило суспільну уяву силою народного гніву, невдоволення селян і козацтва в інших частинах імперії не зникло. Навпаки — воно ширилося. Розчарування у централізованій політиці Петербурга, пригнічення прав нижчих верств населення та репресивний апарат імперії ставали дедалі нестерпнішими. У цій атмосфері зросла ймовірність нових виступів, і невдовзі після подій в Україні вибухнуло грандіозне повстання на території Поволжя та Уралу — повстання Омеляна Пугачова. На тлі соціально-економічної нестабільності, яка виникла після приходу до влади Катерини II, Російська імперія поступово втрачала контроль над настроями в провінції. Варто зазначити, що однією з важливих передумов майбутнього повстання стала смерть імператора Петра III, якого в народній уяві сприймали як носія справедливості. Саме цим скористався донський козак Омелян Пугачов, який видав себе за врятованого від страти Петра III. Його легенда швидко знайшла підтримку серед селян,

козаків, башкирів, татар та інших народів, що жили під гнітом феодального ладу. (Див. додаток Є)

Слід додати, що феномен самозванства мав глибоке історичне коріння в Російській імперії. Іще в XVII столітті самозвані претенденти на престол, як-от Лжедмитрій, викликали значні хвилювання. Тому поява нового «Петра Федоровича» не виглядала надзвичайною, особливо в умовах загального безладдя, проте спрацювало і люди пішли за ним. Першим серйозним успіхом О. Пугачова стало здобуття Татищевської фортеці 27 вересня 1773 року. Це підняло моральний дух повстанців і стало початком масштабного наступу. Варто зазначити, що в цей час імперія перебувала у складному становищі: тривали дипломатичні зусилля проти самозванки Тараканової, зовнішня війна з Османською імперією і тепер — внутрішній фронт у вигляді повстання Пугачова. Такий тиск на ресурси держави дав змогу повстанцям деякий час діяти майже безперешкодно. Облога Татищевської фортеці вирізнялася особливою жорстокістю. Повстанці не шкодували захисників: начальників було схоплено, декого страчено з особливою жорстокістю, жінок не пощадили, а дівчат забирали в наложниці. Цей терор мав на меті не лише помсту, а й залякування опонентів. На хвилі перемог, Пугачов, першого жовтня вступив до багатолюдної Каргали, де його зустріли як царя: на площі розстелили килим, встановили символічне тронне крісло, а місцеві татари урочисто посадили самозванця в нього. Наступного дня він здобув Сакмарське містечко, знову отримавши теплий прийом [42, с. 76].

Проте головною метою Пугачова на першому етапі стала облога Оренбурга — адміністративного та військового центру, який, з точки зору яїцьких козаків, уособлював усі репресії проти них, тому 5 жовтня 1773 року розпочалася облога, яка тривала майже 6 місяців. Попри нестачу продовольства в місті та надзвичайний стан, перша спроба наступу повстанців була невдалою. Загін майора Наумова зміг стримати їхній натиск, завдавши втрат і навіть повернувши частину повстанців на бік урядових військ. Слід зазначити, що Оренбург мав символічне та стратегічне значення: з цього міста виходили накази, укази та каральні війська, що обмежували автономію козацтва. Саме тому Пугачов і затримався під стінами міста, сподіваючись узяти його та піти далі на Москву. Сувора зима, яка настала вже в жовтні, змусила повстанців копати землянки й облаштовувати тимчасовий табір. Попри всі труднощі, облога тривала і вже 22 жовтня відбувся артилерійський обстріл міста, а 2

листопада — перша спроба штурму, яка також не принесла бажаного результату і повстанців відкинули, тому 5 листопада війська О. Пугачова відступили до Берди. Імперія не залишалася осторонь. Генерал Кар отримав завдання придушити повстання, але зазнав поразки. Уряд намагався підірвати авторитет самозванця, поширюючи серед козаків доноси і навіть завербувавши для цього його колишніх товаришів. Однак спроба заколоту виявилася невдалою: один з посланців навіть перейшов на бік Пугачова. У цей період армія Пугачова активно діяла на Уралі. Повстанці захопили нові міста, зокрема Перм, а 13 листопада до них приєднався загін полковника Чернишова. Ці події викликали паніку в Петербурзі. Уряд оголосив Пугачова ворогом держави, а церква — анафемувала [42, с. 77].

Варто звернути увагу на те, що це повстання мало не лише військовий, а й інформаційний характер. Омелян Пугачов поширював маніфести, які читали на рівні з молитвословами, оголошував про «царське» помилування та обіцяв звільнення від податків і повинностей. Один з найвідоміших маніфестів — від 31 липня 1774 року — обіцяв скасування кріпацтва. Це додало йому популярності серед селян і підвищило бойовий дух армії. Однак переломний момент настав у березні 1774 року, коли генерал-майор Голіцин розбив сили Пугачова під Татищевою фортецею, згодом ще низка повстанських ватажків були захоплені. Після кількох поразок самозванець змушений був тікати в Уральські гори, попутно спалюючи заводи, що могли бути використані урядом. Після смерті генерала Бібікова командування отримав Щербатов, а згодом — Голіцин і Міхельсон. Попри локальні перемоги повстанців (наприклад, захоплення Казані в липні 1774 року), імперська армія відновила ініціативу. Пугачов не зумів утримати фортецю Казані, а незабаром його армію розгромили на Арському полі.

Слід наголосити, що попри втрати, повстанці все ще захоплювали нові міста: Пензу, Петровськ, Саратов. Але сили імперії значно зросли після завершення війни з Османською імперією влітку 1774 року. Тепер уряд мав змогу перекинути значні підкріплення на внутрішній фронт. Зрештою, самозванця зрадили власні соратники і 14 вересня 1774 року Омеляна Пугачова видали владі. Його доправили до Яїцького містечка, а потім до Москви, де відбувся суд і страта. Повстання формально було придушено, однак останні спалахи опору згасли лише в середині 1775 року. Підсумовуючи, слід сказати, що Омелян Пугачов став однією з

найяскравіших фігур періоду Катерини II. Його повстання виявило глибоку кризу феодальної системи та прагнення народних мас до справедливості. Хоча йому не вдалося здобути владу, він залишив помітний слід в історії, а його боротьба стала символом народного спротиву проти гніту [42, с. 81-83].

Повстання під проводом Омеляна Пугачова, яке охопило величезні простори Поволжя, Уралу та Сибіру, засвідчило не тільки глибокі соціальні суперечності в імперії, а й виявило вразливість державного устрою перед локальними кризами. Уроки, винесені з цього виступу, спонукали імперську владу до посилення контролю над прикордонними територіями та усунення потенційних джерел нестабільності. Саме в цьому контексті слід розглядати поступову ліквідацію залишків автономії Кримського ханства. Для Росії Крим був не лише стратегічно важливим регіоном, що відкривав шлях до Чорного моря, але й джерелом потенційної загрози — насамперед через можливу підтримку Османської імперії з боку мусульманського населення півострова. Тому питання остаточного підпорядкування Криму стало не просто елементом геополітичного змагання з Портою, а й частиною загальної імперської політики централізації, спрямованої на запобігання майбутнім повстанням подібним до пугачовського.

У ході російсько-турецької війни 1768–1774 років російські війська захопили Кримський півострів. Після завершення конфлікту, за Кючук-Кайнарджійським миром та окремими домовленостями з ханом Сахібом II Гераєм, Кримське ханство формально проголошувалося незалежним — як від Османської імперії, так і від Росії. Водночас фортеці Керч, Єні-Кале та Кінбурн передавались під контроль Російської імперії. Варто зазначити, що за зовнішньою формулою “незалежності” приховувалася все більша залежність Криму від Петербурга. Слід додати, що збереження за османським султаном титулу халіфа мусульман усієї ойкумени давало йому моральне право впливати на кримських татар. У мусульманській традиції релігійні та правові аспекти тісно пов’язані, тому султан залишав за собою можливість втручання у внутрішні справи ханства. Саме через це виникали численні конфлікти: зокрема, Османська імперія продовжувала вважати себе релігійним патроном кримських мусульман, а Росія прагнула усунути будь-який зовнішній вплив на півострів.

Після виведення російських військ з території ханства ситуація швидко загострилася. Почалося повстання кримських татар, у якому

значну роль відігравала підтримка з боку Османської імперії. В Алушті висадився османський десант, були зафіксовані напади на російські війська у Ялті та інших районах. Проросійський хан Шагін Герай був тимчасово усунений, а новим лідером обрали Девлета IV, що свідчило про прагнення місцевих еліт повернути ханство під османський протекторат. Росія, не бажаючи втрачати контроль над Кримом, відновила Шагін Герая на престолі. Він провів низку глибоких реформ, зокрема спробував європеїзувати управлінську систему, зрівняти в правах мусульман і немусульман, посилити централізацію. Однак ці дії викликали масове невдоволення з боку кримської знаті, релігійних авторитетів та широких верств населення. Варто зазначити, що неприйняття реформ призвело до нових повстань — спочатку під проводом брата хана Батира Герая та муфтія, а згодом за участі Махмуда Герая, який також був проголошений ханом. Незважаючи на те, що обидва виступи були жорстоко придушені, становище Шагін Герая залишалося нестабільним. Упродовж наступних років він здійснював масові репресії, страчував опозиціонерів, а його зв'язки з російською адміністрацією стали джерелом підозри і серед татар, і серед росіян. До початку 1783 року політична криза досягла апогею: Шагін був змушений зректися престолу та перейти під захист російських військ. Значна частина знаті, яка виступала проти зближення з Росією, втекла до Османської імперії.

Після усунення Шагін Герая та придушення спротиву Росія офіційно оголосила про приєднання Криму до імперії. Тому 8 квітня 1783 року Катерина II підписала маніфест, яким Крим, Тамань і Кубанська сторона були включені до складу Росії. Маніфест закликав жителів півострова до лояльності та вірного служіння новій владі. Слід додати, що акт анексії супроводжувався політикою “умиротворення”, яка, втім, зводилась переважно до репресій і розгортання російських гарнізонів. У грудні того ж року було підписано двосторонній акт між Російською та Османською імперіями, який остаточно закріпив зміну статусу Криму. Територія півострова була включена до складу новоутвореної Таврійської області з адміністративним центром у Сімферополі. У Севастополі почалося створення бази Чорноморського флоту, що стало підтвердженням довгострокових військово-стратегічних намірів Росії в регіоні [2].

Після завершення процесу анексії Криму увага російського уряду зосередилася на сусідніх регіонах, зокрема на Кубані, де проживали

ногайські орди. Варто зазначити, що ці тюркомовні кочові громади віками мешкали в Причорноморських та Прикаспійських степах, підтримували зв'язки з Кримським ханством і зберігали сильні традиції автономного способу життя. Для імперської влади їхня непередбачуваність і схильність до військових союзів із Туреччиною становили потенційну загрозу. Уже з початку 1770-х років ногайські орди поступово опинилися під російським протекторатом. Їх частково переселили на правий берег Кубані, а офіційне управління ними здійснював спеціально призначений пристав, що перебував у Єйському укріпленні. Спочатку ногайські еліти, зокрема Джан-Мамбет-бій, підтримували проросійську політику та навіть допомагали у зміцненні влади Шагін-Герая в Криму. Однак поступово вплив російської адміністрації посилювався, що викликало напруження серед ногайських старшин [64].

Слід додати, що спроби уряду перевести ногайців із кочового на осілий спосіб життя, а також переселити їх на нові землі, викликали обурення. Ідея переселення до Уралу сприймалася як втрата свободи та знецінення кочових традицій. У червні 1783 року, після присяги на вірність Росії, серед ногайців почали ширитися чутки про можливу депортацію, що спричинило відкритий збройний спротив. Повстання охопило значну частину Кубані. Ногайські орди відмовилися виконувати накази російської адміністрації, напали на гарнізони й чинили опір переселенню. У відповідь на це Росія задіяла регулярні війська. Варто наголосити, що операцію з придушення повстання очолив генерал-поручик Олександр Суворов — досвідчений воєначальник, відомий своїм жорстким підходом до військових завдань. У жовтні 1783 року російські частини провели масштабну каральну акцію. Основні сили ногайців були розбиті біля річки Лаба. Тисячі людей загинули, інші були змушені тікати через Кубань до османських володінь або здатися. Суворов не лише придушив повстання, а й продемонстрував готовність імперії рішуче діяти проти будь-якого спротиву.

Після поразки повстання значна частина ногайського населення залишила території, підконтрольні Росії. Вони переселилися в райони, контрольовані Османською імперією, або розчинилися серед інших народів Північного Кавказу. Частина ногайців, що залишилась на правому березі Кубані, також не виявляла лояльності до нової влади й час від часу підтримувала повстанський рух, зокрема виступи шейха Мансура у 1785–1791 роках. Слід підкреслити, що політика примусового переселення і

асиміляції, якої спочатку дотримувався уряд, не дала очікуваного результату. З огляду на великі втрати та опір, уряд вирішив змінити підхід. Ногайцям, які залишилися на території імперії, стали пропонувати переселення в Північне Приазов'я за допомогою заохочень і дипломатичних методів. Управління ними передали мусульманським старшинам, а адміністративний контроль реалізовували через спеціальні канцелярії, сформовані за зразком місцевого управління. Проте варто зазначити, що ногайська спільнота, яка споконвіку жила в умовах кочової свободи, втратила і свою автономію, і свою еліту, й опинилася у новій для себе реальності — під жорстким державним наглядом та в умовах обмеженого самоврядування [11].

Таким чином, ліквідація Кримського ханства та придушення ногайського повстання стали не лише продовженням імперської експансії Росії, а й свідченням того, як складно інтегрувати незалежні, кочові та мусульманські громади до централізованої християнської імперії. Обидва ці процеси супроводжувались масштабними виступами, жорстокими репресіями, втратами серед мирного населення та змінами у традиційному способі життя підкорених народів. Ці події стали яскравим прикладом того, як імперська влада, вивчивши уроки Пугачовського повстання, намагалася за будь-яку ціну стабілізувати свої рубежі — навіть шляхом насильства, асиміляції та руйнування автономій.

Ліквідація Кримського ханства остаточно засвідчила прагнення Російської імперії до розширення своїх кордонів і посилення впливу на землях колишньої Речі Посполитої. На цьому тлі дедалі більш актуальним став процес внутрішніх реформ у самій Речі Посполитій, що прагнула зберегти свою незалежність. Однією з найважливіших спроб врятувати державу стала Конституція Третього травня 1791 року. Вона була спрямована на зміцнення центральної влади та обмеження привілеїв вищих станів, зокрема магнатів і шляхти. Проте не всі суспільні верстви підтримали ці зміни. Частина знаті, невдоволена втратою своїх впливів, у травні 1792 року створила Торговицьку конфедерацію з метою скасування реформ. Король Станіслав Август Понятовський виступив проти змовників, назвав їх заколотниками та наказав придушити виступ. Однак ця внутрішня боротьба швидко переросла у зовнішнє втручання. Російська імператриця Катерина II, занепокоєна можливим посиленням Речі Посполитої, вирішила підтримати конфедератів. Вона направила війська генерала Каховського до Польщі, а Кречетнікова — до Литви. До Росії

приєднався і прусський король Фрідріх Вільгельм II. Протягом трьох місяців польська армія намагалася чинити спротив, однак через значну перевагу сил противника король був змушений здатися і прийняти умови конфедератів та їхніх союзників.

Новий сейм, скликаний у місті Гродно, скасував Конституцію Третього травня. Російські та прусські війська були введені в ключові міста, зокрема й у Варшаву. Польське військо почали реорганізовувати, а частину підрозділів — розформовувати. У грудні 1792 року Катерина II та Фрідріх Вільгельм II уклали угоду про другий поділ Речі Посполитої. Згідно з ним, Пруссія отримала Велику Польщу разом із Познанню, Торунями і Гданськом, а Росія приєднала Східну Білорусь і Правобережну Україну. У вересні 1793 року ці умови були формально затверджені польським сеймом, який повністю контролювали прихильники Торговицької конфедерації. Однак польське суспільство не змирилося з цим приниженням і втратою суверенітету. По всій країні почали виникати таємні патріотичні об'єднання, які готували повстання проти іноземного панування. Очолив цей визвольний рух генерал Тадеуш Костюшко — герой війни за незалежність США та активний борець із конфедератами. Змовники покладали великі сподівання на підтримку революційної Франції, яка на той час воювала з Австрією і Пруссією — країнами, що брали участь у розділі польських земель. (Див. додаток Ж)

Збройне повстання, яке очолив Тадеуш Костюшко, вибухнуло 12 березня 1794 року в місті Пултуськ. Його початком став рішучий виступ кавалерійського підрозділу під керівництвом генерала Антона Мадалинського. Бригада відмовилася виконати наказ про своє розформування, що й стало іскрою для ширшого збройного виступу. За прикладом Мадалинського, до руху приєднувалися й інші частини регулярної армії Речі Посполитої. Через кілька днів його війська без бою увійшли до Кракова, який швидко перетворився на осередок нового визвольного руху. Уже 16 березня 1794 року повстанці визнали Тадеуша Костюшка своїм лідером, присвоївши йому титул диктатора. Незабаром — 24 березня — у Кракові урочисто оголосили Акт повстання. У цьому документі було сформульовано головні цілі боротьби: прагнення до повного державного суверенітету Польщі, повернення всіх втрачених унаслідок поділів територій (зокрема 1773 і 1793 років), а також продовження реформ, які були розпочаті під час діяльності Чотирирічного сейму 1788–1792 років [35].

Ці ідеї знайшли широкий відгук серед населення. У багатьох регіонах країни почалося масове збройне піднесення, створювалися нові повстанські загони, озброювалися звичайні громадяни, які прагнули долучитися до боротьби за відновлення незалежності. Тим часом російський посол у Варшаві Іван Ігельстром, який одночасно командував російськими військами на польській території, спробував придушити повстання ще на початковій стадії. Для цього він направив проти повстанців загін генерала Тормасова. Однак 4 квітня 1794 року під містечком Рославиці польські війська змогли завдати російському підрозділу рішучої поразки, що підняло бойовий дух повстанців. Натхненне перемогою військо Костюшка стимулювало ще ширше визвольне піднесення. Уже 17–18 квітня мешканці Варшави підняли збройне повстання й змусили російський гарнізон залишити місто. Подібна ситуація розгорнулася 22–23 квітня у Вільні, де також вдалося вигнати іноземні війська. У цих умовах Костюшко, як головнокомандувач, оголосив загальну мобілізацію. Кількість бійців повстанської армії досягла 70 тисяч. Щоправда, значна частина з них мала лише примітивну зброю — коси та списи, попри це, до травня повстанці змогли взяти під контроль значну частину території Речі Посполитої. (Див. додаток 3)

Одночасно з військовими діями керівники повстання прагнули провести глибокі соціальні реформи, тому 7 травня 1794 року Костюшко видав відомий Поланецький універсал - цей документ проголошував особисту свободу для селян, якщо вони погоджувалися сплачувати податки державі та врегульовували відносини з поміщиками. Окрім того, селянам гарантувалося спадкове право на землю, яку вони обробляли. Проте цей революційний крок зустрів жорсткий спротив з боку впливових верств — зокрема шляхти та католицького духовенства. Вони не лише не підтримали ці зміни, а й активно саботували їхнє втілення. На тлі таких реформ почала зростати активність найрадикальніших учасників повстання. Під впливом французької революції серед повстанців сформувалася група польських якобінців. Вони виступали за створення республіки та встановлення революційного терору, подібного до того, що відбувався у Франції. Так, у Варшаві 9 травня та 28 червня 1794 року, за їхньої ініціативи спалахнули заворушення, під час яких, було страчено багатьох представників шляхетських кіл, зокрема колишніх членів Торговицької конфедерації, через що така жорстокість відштовхнула

багатьох поміркованих учасників руху, які не поділяли радикальні методи боротьби [68].

Тим часом три великі держави — Росія, Пруссія та Австрія — вирішили об'єднати зусилля, щоб остаточно придушити повстання Костюшка. Російська армія наступала з двох напрямків — з боку Варшави та з території Литви. За її основними силами просувався резервний корпус генерала Салтикова, що налічував близько 30 тисяч солдатів. Ще один російський корпус під командуванням Суворова терміново перекидали з південного фронту, де він раніше стояв на кордоні з Османською імперією. У цей час Австрійська імперія зосередила 20-тисячне військо на південних кордонах Речі Посполитої. З заходу ж до Польщі вступила 54-тисячна армія Пруссії, яку особисто очолював король Фрідріх Вільгельм II. Ще 11 тисяч пруських солдатів залишилися на прикордонних територіях, охороняючи тил. Повстанці в цей час концентрували свої головні сили в околицях Варшави. Тут стояв корпус із 23 тисяч осіб, яким керував сам Костюшко. У Кракові було залишено резерв у складі 7 тисяч бійців. Окремі, менші загони утримували важливі стратегічні напрямки — на Вільно, Гродно, Люблін і Раву-Руську, намагаючись стримати наступ ворожих армій з різних боків.

Улітку 1794 року повстання Костюшка увійшло у фазу масштабних бойових дій. Хоча польська армія на той момент мала значні сили, Костюшко не зміг досягти поставленої мети через ліквідації козацького загону під проводом отамана Денисова, який продовжував діяти на території Польщі поблизу Радома. Уникаючи прямого зіткнення, козаки відступили в напрямку пруської армії, щоби з'єднатися з її підрозділами. Невдовзі сталося одне з ключових протистоянь кампанії — бій біля міста Щекоцини. У цьому зіткненні корпус Костюшка зазнав серйозної поразки і був змушений відступити до Варшави. Скориставшись ситуацією, пруський генерал Ельснер захопив Краків. У липні 1794 року король Пруссії Фрідріх Вільгельм II розпочав облогу Варшави, однак мешканці столиці чинили впертий опір, не дозволяючи ворогові просунутися далі. На іншому фронті — зі сходу — діяли війська Російської імперії. Загін під командуванням генерала Дерфельдена, наступаючи від річки Прип'ять, завдав поразки польському війську, яким керував генерал Юзеф Зайончек. Російські сили просунулися далі, захопивши Люблін, а згодом вийшли до міста Пулави [65].

Тим часом російський фельдмаршал князь Микола Рєпнін, який командував військами у Литві, не поспішав розгортати активні дії. Він очікував прибуття підкріплення — корпусу Суворова, що мав прийти з півдня. Така нерішучість дозволила повстанцям на литовському напрямку перейти в наступ і здобути низку успіхів. Військові загони під керівництвом графа Грабовського та Якуба Ясинського утримували контроль над Вільном і Гродном. Водночас граф Михайло Огінський організував ефективну партизанську війну в тилу супротивника. Ще один корпус чисельністю приблизно 12 тисяч осіб просунувся на північ і захопив місто Лібава в Курляндії. Однак попри ці досягнення, через неефективне командування з боку Михайла Вільєгорського, який керував усіма польськими силами в Литві, повстанці не змогли розвинути успіх. Урешті-решт російська армія після двох потужних атак захопила Вільно, тому 1 серпня 1794 року польські війська в Литві зазнали вирішальної поразки. Після цього ініціатива остаточно перейшла до російської сторони. Додатковою проблемою стало те, що частина литовської шляхти організувала конфедерацію на підтримку Росії. Цей рух, очолений графом Ксаверієм Браницьким, послабив внутрішню єдність повстанців у Литві.

Поки тривали важкі бої на сході, новий осередок спротиву несподівано виник у тилу прусських військ. У Великій Польщі, яку раніше анексувала Пруссія, спалахнуло повстання. Його учасникам вдалося звільнити низку міст. Це серйозно ускладнило ситуацію для пруссаків, і врешті-решт вони були змушені у вересні 1794 року зняти облогу Варшави та відступити. Костюшко особисто переслідував сили короля Фрідріха Вільгельма II. Водночас генерал Мадалинський успішно діяв у районі Нижньої Вісли. У цей момент австрійці, скориставшись ослабленням польської армії на південному напрямку, захопили важливі міста — Краків, Сандомир і Холм. Після цього Австрія припинила активні бойові дії, обмежившись зайнятими територіями. На початку вересня 1794 року ситуація для повстанців ускладнилася ще більше — на білоруський фронт прибув добре підготовлений корпус російської армії під проводом легендарного полководця Олександра Суворова. Його сили налічували близько десяти тисяч вояків. Уже 4 вересня Суворов здобув перемогу, захопивши Кобрин, а через кілька днів — 8 вересня — завдав нищівної поразки дивізії Кароля Сераковського в бою під Берестям [61].

Кульмінаційним моментом кампанії стала битва, яка відбулася 28 вересня біля Мацейовичів. Тут російські війська під командуванням

генерала Івана Ферзена зійшлися з основними силами польських повстанців. Бій завершився катастрофою для поляків: їх армія була розбита, а сам Тадеуш Костюшко отримав важке поранення й потрапив у російський полон. Із приблизно десяти тисяч польських бійців, які брали участь у битві, лише двом тисячам вдалося відступити до Варшави. Новина про поразку під Мацейовицями стрімко долетіла до Варшави й викликала серед її мешканців справжній жах і паніку. Столиця опинилася фактично беззахисною. Томаш Вавжецький, якого було призначено новим головнокомандувачем, наказав усім розпорошеним повстанським підрозділам терміново прямувати до Варшави на підкріплення. Але цих сил виявилось недостатньо, і місто залишилося в облозі. Тим часом, об'єднавшись із військами Ферзена та Дерфельдена, Суворов вирішив завдати остаточного удару і вже 24 жовтня 1794 року він розпочав штурм передмістя Прага — це була правобережна частина Варшави. Після кривавих боїв і жорстоких артилерійських обстрілів оборона Праги впала. Столиця опинилася перед загрозою тотального знищення. Не маючи змоги далі чинити опір і рятуючи життя мирних мешканців, варшав'яни прийняли рішення здатися. Уже 26 жовтня війська Суворова без бою увійшли до Варшави. (Див. додаток И)

Після падіння головного міста Речі Посполитої, організований опір поступово згасав. Частина польських підрозділів відступила за кордон і приєдналася до повстанців у Великій Польщі, однак і там незабаром повстання було придушене. Інші залишки армії спробували прорватися на південь — через австрійські кордони до Галичини, проте неподалік Опочно на них напали пруські війська під командуванням генерала Клейста та козацькі загони отамана Денисова. Польські війська зазнали повного розгрому, і лише поодиноким бійцям вдалося вирватися й дістатися галицьких земель.

Попри поразку, повстання Костюшка мало велике значення для Європи. Завдяки мужньому опору поляків антифранцузька коаліція була змушена відволікти частину своїх сил на боротьбу в Польщі, що дало революційній Франції важливу передишку в один із найскладніших періодів її війни. Невдача повстання призвела до вирішального кроку з боку держав-сусідів: у 1795 році було здійснено третій і остаточний поділ Речі Посполитої. Польща зникла з політичної карти Європи, втративши свою державність на понад століття. Проте героїзм повстанців, їхня вірність ідеалам свободи та демократії, а також мужність, із якою вони

протистояли переважаючим силам противника, залишили глибокий слід у національній свідомості. Повстання Костюшка стало символом боротьби за незалежність і джерелом натхнення для наступних поколінь поляків у їхньому прагненні до визволення [67].

Отже, повстання XVIII століття — башкирські виступи, Коліївщина, повстання Пугачова, ліквідація Кримського ханства та повстання Костюшка — є проявами спільного процесу: зростання народного спротиву імперському гніту, соціальній несправедливості та національному приниженню. Масштабне повстання Костюшка, подібно до руху Омеляна Пугачова, охопило великі території та різні соціальні верстви, прагнучи не лише повалити гніт, а й змінити державний устрій. Обидва повстання вирізнялися складною організацією та мали чітку політичну мету. У свою чергу, Коліївщина, як і башкирські повстання, виявила глибоке невдоволення місцевого населення релігійним, національним та соціальним утиском. Ліквідація Кримського ханства, хоча й не була повстанням, демонструє інший бік конфлікту — експансію імперії, яка одночасно провокувала вибухи опору на підкорених землях. Усі ці події свідчать про загострення протистояння між імперськими центрами сили та периферіями, де визрівало прагнення до автономії, справедливості й збереження ідентичності.

ВИСНОВКИ

Отже можна зробити висновок, що упродовж XVIII століття Російська імперія здійснила масштабну трансформацію свого державного простору шляхом територіальних загарбань, адміністративної централізації, культурної уніфікації та примусової асиміляції народів. Українські землі стали об'єктом особливої уваги імперської влади, оскільки мали глибокі традиції державності, розвинену духовну культуру та активне політичне життя, що потенційно становило загрозу для централізованої авторитарної моделі московської державності. Відтак знищення української автономії, її культурного та соціального простору, відбувалося не випадково, а в межах стратегічної імперської політики, спрямованої на витіснення і заміну місцевої ідентичності так званим «єдиним російським порядком».

Ключовим моментом початку цієї політики стала поразка гетьмана Івана Мазепи, який у союзі з шведським королем Карлом XII намагався реалізувати проєкт української самостійності. Зрада Петра I, що супроводжувалась безжальною кампанією дискредитації Мазепи, стала не лише політичною поразкою українського руху за незалежність, а й сигналом до початку системного демонтажу залишків української автономії. Після ліквідації гетьманської влади та запровадження Другої Малоросійської колегії російська адміністрація встановила прямий контроль над управлінням українськими територіями. Подальше зруйнування Запорозької Січі у 1775 році поклало край одній з останніх військово-політичних структур, що забезпечувала захист українського народу від зовнішнього тиску та внутрішнього безправ'я.

Водночас із політичними змінами Російська імперія цілеспрямовано руйнувала культурну основу українського суспільства. Було заборонено вживання української мови в адміністрації, судочинстві, навчальних закладах, а в Києво-Могилянській академії — провідному центрі інтелектуального життя — поступово витіснено не лише українську, але й латинську мову, яка тривалий час була мовою філософії та богослов'я. Утиски торкнулися й духовної сфери: російська церковна ієрархія

поступово підпорядкувала українське духовенство, а сама церковна служба дедалі більше проводилась за московськими канонами. Заборонено було не лише богослужіння українською мовою, але й вживання українських духовних текстів, обрядів, звичаїв, що формували духовний код українського народу.

Окремим інструментом асиміляції стала економічна русифікація. Українські землі активно передавалися російській аристократії та військовим, котрі мали забезпечити лояльність нової місцевої влади. Введення кріпацтва, зокрема на Лівобережній та Правобережній Україні, остаточно позбавило селян залишків особистої свободи. Водночас кріпацтво не було елементом традиційного українського соціального устрою — воно стало запровадженням згори механізмом, що мав виключно репресивну функцію. Унаслідок цих змін не лише знищувалися попередні соціальні структури, а й насильно нав'язувалась чужа модель суспільного устрою, яка принижувала людину, зводячи її статус до економічного знаряддя.

Ці деструктивні процеси викликали природну хвилю протесту. Повстання Коліївщини 1768 року стало масовою відповіддю на релігійний і соціальний гніт, а також на загальну політику русифікації та полонізації. Повстання охопило значні території Правобережної України, а його лідери — Максим Залізняк та Іван Гонта — стали символами спротиву колоніальному правлінню. Аналогічну функцію у Карпатах виконував опришківський рух, очолюваний Олексою Довбушем, що поєднував елементи соціального бунту з боротьбою за національну гідність. Навіть такі великі потрясіння, як повстання Омеляна Пугачова, що охопило Волгу та Урал, хоча й мали інший географічний контекст, засвідчували загальну кризу імперського устрою, в якому придушення інакшості стало нормою.

На цьому тлі три поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) стали політичним завершенням процесу імперського переділу Східної Європи. Після кожного поділу дедалі більше українських земель опинялися під безпосереднім контролем Росії, що пришвидшило процеси русифікації. Водночас російські зовнішньополітичні кампанії — зокрема численні російсько-турецькі та російсько-перські війни — використовувалися як засіб легітимації розширення імперських кордонів. Башкирські повстання, що вибухали у відповідь на релігійний і національний гніт, вкотре

засвідчили, що колоніальна політика викликала спротив не лише в Україні, але й серед інших поневолених народів.

Слід підкреслити, що імперська культура, яка насаджувалась як універсальна, насправді не була органічною. Вона постала як результат поетапного запозичення та привласнення культурних елементів інших народів — від українських релігійних обрядів до балтійської адміністративної системи, від польської шляхетської мови до козацької етики свободи. Російська імперія, не маючи власного сталого культурного ядра, будувала себе шляхом присвоєння і перекручування чужих традицій. Нав'язувана «велика російська культура» виявлялась не автентичним результатом духовного розвитку, а імперським конструктом, сформованим під тиском адміністративної потреби уніфікації. Саме тому її поширення супроводжувалося репресіями, цензурою, мовними заборонами та демонтажем місцевої освітньої інфраструктури.

Таким чином, імперська політика XVIII століття не була випадковим або тимчасовим явищем, а послідовною, структурованою системою, спрямованою на повне підкорення підвладних народів. Її складові — русифікація, запровадження кріпацтва, ліквідація самоврядних інституцій, заборона мови, контроль над освітою та релігією — були частинами єдиного механізму. Український спротив, як і спротив інших народів, був проявом глибокого прагнення до збереження ідентичності, свободи та історичної правди. Сьогоднішні події на постімперському просторі доводять, що механізми насадження сили, що формувались у XVIII столітті, не втратили своєї актуальності у риториці та діях сучасної російської держави. Імперія, навіть після формального краху, продовжує існувати в ідеології, яка заперечує право інших народів на власну історію, культуру і самовизначення. Саме тому історичний аналіз колоніальної політики Російської імперії є не лише важливим для осмислення минулого, але й необхідним для розуміння загроз, що постають перед сучасною Європою.

У цьому контексті особливо важливо усвідомлювати, що імперська практика не зникла разом із формальним зникненням колоніальних структур. Вона трансформувалася в нові форми — гібридної агресії, культурного проникнення, мовного шантажу, історичної фальсифікації. Російська держава продовжує будувати свою ідентичність через протиставлення себе «іншим» — насамперед тим народам, що відстоюють право на свободу й незалежність. Спираючись на риторику «єдиного

історичного простору», вона намагається нав'язати поневоленим раніше націям спотворену версію їхнього минулого, де відсутні колоніальні злочини, але присутня міфологізована «вдячність» до метрополії. Тому боротьба за правду історії стає сьогодні не лише академічним завданням, а й актом політичного та морального спротиву.

Завершуючи, слід наголосити: дослідження колоніальної політики Російської імперії є ключем до розуміння не лише минулого України, але й тих викликів, які стоять перед усім пострадянським простором сьогодні. Уміння бачити в історичних подіях закономірності, розпізнавати механізми пригнічення і протидії, дозволяє суспільству не лише переосмислити власну ідентичність, але й сформувати імунітет до повторення минулих трагедій. Адже лише той народ, який пам'ятає свою історію, має силу йти вперед — вільно, гідно та незалежно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антифеодальна боротьба селянства України: гайдамаччина, опришки, коліївщина: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/2aswtheu>
2. Анексія Кримського ханства: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/2es36ysh>
3. Бачинська О. Політика Російської імперії щодо Задунайського козацтва: стратегія, тактика, заходи. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. - 328 с.
4. Бачинська О., Чухліб Т. Козацька Україна. Після зруйнування Запорозької Січі (1775–1905). Київ : Арій, 2021. 352 с.
5. Букет Є. Національно-визвольний рух Башкортостану: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/6pfr62th>
6. Білецький В. Російський імперіалізм на сході Європи: політика щодо народів Поволжя, Кавказу та Центральної Азії у XVIII–XIX ст. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2021: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/ye24ycm2>
7. Бовгиря А. М. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 304 с.
8. Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа орлика: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/45vz2k58>
9. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Київ : Генеза, 2017. — 256 с.
10. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 464 с.
11. Грибовський В. Козацьке військо як автономія у складі імперії. Випадок приазовських ногайців. (Частина 1): веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/bdev6p39>
12. Грицак Я. Нариси з історії України: колоніальний аспект. – Львів: Літопис, 2014. – 368 с.

13. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка, 1994. – 520 с.
14. Друга Малоросійська колегія: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/mr6265hj>
15. Дзюба І. М. Русифікація в українському контексті: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/5ykbrzbz>
16. Дорошенко Д. Нариси історії України. – Київ: АртЕк, 2002. – 512 с.
17. Іван Мазепа і Полтавська битва. Українська історія, спотворена Росією: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/3673jn45>
18. Кавказька війна: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/2tn9znzz>
19. Когут З. Російський централізм і українська автономія: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/kwk68cf4>
20. Крикун М. Між війною і радістю: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ : Критика, 2006. 472 с.
21. Кризь час і попри заборони: хто зберіг, а хто змінив щедрівки: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/yc8p6sxp>
22. Когут З. Російський централізм і українська автономія: імперське поглинання Гетьманщини, 1760–1830-ті роки. – Київ: Критика, 2004. – 400 с.
23. Коліївщина: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/4sxf6kt7>
24. Кріпацтво: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/4m2ds9sb>
25. Ліквідація автономії Гетьманщини: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/mr4br7sp>
26. Ліквідація Запорозької Січі (1775): веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/4ac85fsd>
27. Ліквідація автономії Гетьманщини: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/b3e6byja>
28. Ларченко В. Ліквідація політичної автономії Гетьманщини: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/mrx234hj>
29. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: підручник - 3-тє вид., стер. - К.: Знання Прес., 2005. - 591 с.
30. Максим Залізняк: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/5hdsncpk>
31. Націоналізм та культурна ідентичність: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/5a4c4bb5>
32. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. Київ : Дніпро, 1992. 495 с.

33. Оргкомітет Об'єднання рідновірів України. «Старий» Новий рік. — Об'єднання рідновірів України: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/4b3vma5r>
34. Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. 221 с.
35. Повстання Костюшка: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/56de52fu>
36. Петренко І. Запорожець за Кубанню, Локальна історія: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/4nbdsj3c>
37. Розвиток української культури у XVII-XVIII ст.: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/4phdm8rz>
38. Російсько-Кавказький конфлікт: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/458vkfpe>
39. Російська імперія: Колишня євразійська імперія (1917-1921): веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/3fckyx7>
40. Римо-католицька церква України XVIII ст. у складі Російської імперії: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/4z9mkk6e>
41. Салават Юлаєв: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/2p8ktm5v>
42. Сафонов К. А. Повстання О. Пугачова 1773–1775 рр. як чинник дестабілізації державного устрою Російської імперії. - Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - Київ: Вісник аграрної історії, 2021. - 84 с.
43. Субтельний О. Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1993. — 512 с.
44. Таїрова-Яковлева Т. Г. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. - Київ : Кліо, 2015. 424 с.
45. Таїрова-Яковлева Т. Г. Коліївщина: великі ілюзії / Пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ : Кліо, 2019. 256 с.
46. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. - пер. з англ. М. Корчинська, Я. Стріха. — Київ: Наш Формат, 2023. — 384 с.
47. Україна наприкінці XIX - на початку XX ст. Реферат: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/2x5xrmfk>
48. Філінюк Ю. В. Політика російського самодержавства щодо греко-католицької церкви на Правобережній Україні у XIX столітті / Ю. В. Філінюк // Наукові записки. Серія: Історичні науки. — 2017. — № 136. — С. 75–80.
49. Хронологія заборони української мови: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/2nc598d3>

50. Чухліб Т. Магнат, козак і гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Коронаю Польською (1569–1769 рр.). Київ : Києво-Могилянська академія, 2018. 256 с.
51. Шандра В., Аркуша О. Україна в ХІХ столітті: людність та імперії. — Київ : Академперіодика, 2022. — 224 с.
52. Шкандрій М. В обіймах імперії. — Київ: Факт, 2004. — 498 с.
53. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. - пер. з англ. Г. Касьянова за участі М. Климчука та О. Погорілого. — Київ: Дух і Літера, 2000. — 354 с.
54. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Київ : Наукова думка, 1990–1993.
55. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ — початку ХVІІІ століття. Київ : Laurus, 2012. 448 с.
56. Anderson, M. S. The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations. — London : Macmillan, 1966. — 364 p.
57. Bashkir uprisings: a tradition that gives hope for the dismantling of the Russian Federation: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/5x4kna5z>
58. Bashkir rebellion of 1704-1711: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/4um9axfu>
59. Battle of Derbent (1722): веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/8pypzmp2>
60. Battle of the Poltava: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/bdhtsjm8>
61. Insurekcja kościuszkowska: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/9u5jka2w>
62. Lieven, D. Empire: The Russian Empire and Its Rivals. — New Haven; London: Yale University Press, 2002. — 528 p.
63. Markedonov S. The Rise of Radical and Nonofficial Islamic Groups in Russia's Volga Region. — Washington, D.C.: Center for Strategic and International Studies (CSIS), 2013. — 33 p.
64. Nogais: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/52zs7bfk>
65. On this Day, in 1794: Tadeusz Kościuszko led an uprising against the Partition of Poland: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/ycx39adt>
66. Persian expedition of 1796: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/5n7aay8j>
67. Powstanie kościuszkowskie. Insurekcja kosynierów przeciwko Rosji: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/5b7rsbf3>
68. Koliivshchyna rebellion: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/mr4xvpkd>
69. Kościuszko Uprising: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/vwww9jpa>
70. Resettlement policy of the Russian empire in the Caucasus Part II: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/bd5duu48>

71. Russo-Turkish wars: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/3har4c4a>
72. Tepeyurt, M. Bashkirs between Two Worlds, 1552–1824. Graduate Theses, Dissertations, and Problem Reports. West Virginia University, 2011. 296 с.
73. The Partition of Poland: веб-сайт. URL: <https://tinyurl.com/2vy8psph>

ДОДАТКИ

Додаток А

Українські землі наприкінці XVIII ст.

Джерело: <https://tinyurl.com/29fuv9cm>

Додаток Б

Іван Мазепа

Джерело: <https://tinyurl.com/mtutp3e>

Додаток В

Полтавська битва 1709

Джерело: <https://tinyurl.com/4d2832k8>

Додаток Г

Французька революція

Джерело: <https://tinyurl.com/mr2juw74>

Додаток Г

Максим Залізняк

Джерело: <https://tinyurl.com/yy8ca8rw>

Додаток Д

Коліївщина

Джерело: <https://tinyurl.com/ynhk257a>

Додаток Е

Опришки

Джерело: <https://tinyurl.com/66mbr6mt>

Додаток Є

Омелян Пугачов

Джерело: <https://tinyurl.com/yc4cuv5j>

Додаток Ж

Тадеуш Костюшко

Джерело: <https://tinyurl.com/2pax4y9x>

Додаток 3

Повстання Т. Костюшка

Джерело: <https://tinyurl.com/bdz7dhyu>

Додаток И

Поранення Т. Костюшка в битві під Мацейовичами

Джерело: <https://tinyurl.com/ys5vhhfh>